

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ SONRASINDA
YENİDEN YAPILANMA SÜRECİ (1918-1953)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

HAZIRLAYAN
Tural VERDİYEV

ELAZIĞ-2018

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'IN OSMANLI DEVLETİ SONRASINDA YENİDEN
YAPILANMA SÜRECİ (1918-1953)
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

HAZIRLAYAN
Tural VERDİYEV

Jürimiz 13.07.2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu Yüksek Lisans Tezini oy birliği ile kabul etmiştir.

1. Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

2.

3.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun.....tarih ve Sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti Sonrasında Yeniden Yapılanma Süreci
(1918-1953)**

Tural VERDİYEV

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Bilim Dalı

Elazığ-2018; Sayfa: X+119

Giriş bölümünde 1918 yılına kadar Azerbaycan tarihi ve Osmanlı devleti sonrasında yeniden yapılanma süreciyle (1918-1953) ilgili genel bilgiler verdik ve tezin tanıtımını yaptık.

Daha sonra 1918 yılına kadar olan gelişmeler, 1918-1953 yıllarında Azerbaycanın politik, ekonomik, kültürel yapılanmasından bahs etdik. En sonda tezde kullanılan kaynakların listesini verdik.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti,
Türkiye, Rusya, Sovyetler, Soykırım,

ABSTRACT

Master Thesis

**The Reconstruction Process of Azerbaijan at the end of the Ottoman Empire
(1918-1953)**

Tural VERDİYEV

Firat University

Institute of Social Science

Department of History

Department of the Modern Times

Elazig-2018; Page: X+119

Firstly, in introductory chapter we have given information about the Azerbaijan History until 1918 year and also about reconstruction process of Azerbaijan at the end of the Ottoman empire (1918-1953) and also promoted the thesis.

Secondly, in main chapter we have given information events up to 1918 and political, economic and cultural reconstruction process of Azerbaijan. Finally we have a list of resources what of that we used in the thesis.

Key Words: Azerbaijan, The Azerbaijan Democratic Republic, Turkey, Russia, Genocide, Soviet Union

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR.....	X

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1918 YILINA KADAR AZERBAYCAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ.....	1
1.1. 1918-1953 Yılları Arasındaki Gelişmeler.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN İDARİ YAPISI VE COĞRAFYASI	73
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADİ DURUM, SANAYİ, TİCARET VE TARIM.....	77
--	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EĞİTİM, SANAT VE KÜLTÜREL YAPI.....	92
--	----

SONUÇ	111
-------------	-----

EKLER	118
-------------	-----

Ek 1. Orjinallik Raporu	118
-------------------------------	-----

ÖZGEÇMİŞ.....	119
---------------	-----

ÖNSÖZ

Avrupa ile Asya'nın kavşağında son derece önemli bir konumda bulunan, yeryüzünün en eski tarihine ve ekonomik-kültürel mirasına sahip olan meskenlerinden biri olan Azerbaycan, tarihin her döneminde müstesna bir role sahip olmuştur. Azerbaycan tarihinin her aşaması gerek ülke, gerekse dünya ölçeğinde şu veya bu ölçüde araştırılmış ve öğrenilmiştir. Dahası, Türkiye tarih araştırmalarında da Azerbaycan tarihinin belli konuları tetkik edilmiştir. Geçmişte birçok önemli olaylara tanık olmuş Azerbaycan tarihi belli ölçüde araştırılmış olsa da günümüzde halen birçok dönemin daha detaylı olarak incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Yüksek lisans tezinin konusu olarak seçilen "1918-1953 Yıllarında Azerbaycan Tarihi" sorunu güncelliğini halen korumaktadır. Nitekim bu 35 sene Azerbaycan tarihinin çok karmaşık ve çelişkili sosyo-politik ve sosyo-ekonomik olayların zenginliği ile tanımlanmaktadır. O dönemde Rusya imparatorluğunun çöküşü ile birlikte Kuzey Azerbaycan topraklarında eski milli devlet yapısının iyileştirme dönemi yaşanmıştır. Genel olarak, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi tarafından kabul edilen İstiklal Deklarasyonu, Azerbaycan'ın yüzyıllık tarihinde muhteşem bir olay sayılmaktadır. 1918-1920 yıllarında AHC'nin Ulusal Konseyi'nin ve tesis edilmiş Parlatentonun yasama faaliyeti, Bakanlar Kurullarının düzenlenmesi ve faaliyeti, AHC'nin dış politikası, AHC Parlatentosu Başkanı E.Topçubaşov'un 1919 yılında Paris Barış Konferansı'nda katılması, AHC ile Sovyet Rusyası arasında kurulan ilişkiler, 11 Ocak 1920'de AHC'nin fiilen tanınması, 1920 yılının Şubat-Nisan aylarında Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde iç politik durumun gerginleşmesi ve aynı yıl 28 Nisan'da Sovyet Rusyası'nın askeri saldırısı sonucunda AHC'nin çöküşü Azerbaycan tarihinde önemli bir aşama teşkil etmektedir. Bu tarihi olaylar içerisinde 1920-1921 yıllarında Kuzey

Azerbaycan'da sovyet iktidarına karşı direniş hareketi, Azerbaycan halkına karşı soykırım politikasının başka şekilde sürdürülmesi, Sovyet Rusya'nın işgalinden sonra Azerbaycan petrol endüstrisinin millileştirme adıyla benimsenmesi ve soygunu, Azerbaycan SSC'de yeni ekonomik politikaların uygulanması, 1922 yılında Azerbaycan SSC'nin biçimsel bağımsızlığının kaldırılması, Azerbaycan SSC'nin, Azerbaycanlı halkın iradesinin aleyhine DKÖV-nin (1923) ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşu (1924), 1921 yılında RSFSC, Azerbaycan SSC, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan SSC'nin katılımıyla Moskova (Mart 1921) ve Kars (Ekim 1921) uluslararası anlaşmalarının imzalanması, onların tarihi ve siyasi sonuçları, 1921-1929 yıllarında Azerbaycan SSC'nin Zengezur, Dereleyez ve diğer toplam alanı 19,8 bin km² olan toprakların Sovyet Rusya'nın baskısıyla Ermenistan SSC'ne verilmesi dahil ülkenin kuzeybatı topraklarının büyük bir kısmının Gürcistan SSC bünyesine verilmesi konuları modern Azerbaycan tarihinin gündeminde bulundurduğu en önemli bilimsel konulardandır. 1925-1932 yıllarında Azerbaycan SSC'de uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları, 1922-1932 yıllarında Azerbaycan SSC yönetiminin merkezi hükümetin bilinçli bir şekilde milli kadrolardan temizleme işi ve ağır sonuçları, 1934-1953'li yıllarda merkezi hükümetin Azerbaycan halkına karşı yürüttüğü baskı politikasının yarattığı felaketler sürekli bilimsel araştırma konusu olmuştur.

1941-1945 yılları savaş dönemi, Hitler faşizminin saldırısına maruz kalan tüm halklar gibi Azerbaycan halkının tarihinde de çok önemli bir dönem oluşturuyor. Bütün insanlığın kurtuluşu için gösterilen çabalar, dünya halklarının Hitler karşıtı koalisyonuna birleşerek, faşizme karşı yürüttüğü mücadelede Azerbaycan halkının, özellikle de en değerli zenginliklerinden biri olan Bakü petrolünün savaşın zafer ile sona ermesinde oynadığı istisnai ve kritik rol, sadece ulusal tarihçilikte değil dünya tarihçiliğinde de bugün dahi en güncel konulardan sayılır. 1941-1945 savaşında Azerbaycanlıların Avrupa

direniş ve gerilla hareketine katılımı, Ahmediye Cebrayılov ve Mehdi Hüseyinzade'nin gösterdikleri eşsiz kahramanlıklar Azerbaycan'ın ulusal ve özellikle uluslararası tarihinde sürekli işlenen konulardandır.

1946-1953 yılları, Azerbaycan SSC'nin tarihinde önemli bir aşama teşkil etmektedir. Bu yıllarda Azerbaycan halkının tarihinde çok önemli siyasi, sosyo-ekonomik ve sosyal süreçler yaşanmıştır. Azerbaycan SSC ekonomisi, özellikle de petrol endüstrisinin savaş sonucunda eski SSCB devletinin tahrip edilmiş topraklarının restore edilmesinde oynadığı kritik olarak gösterilen yıllarda Azerbaycan SSC'de beş yeni ekonomik alanın oluşturulması gibi konular 20.Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan halkının bağımsızlığına kavuşmasının temellerini oluşturmaya imkan vermiştir.

Böylece, tüm bu yukarıda anlatılanlar 1918-1953 yıllarının çağdaş Azerbaycan tarihinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu gösteriyor. Bu durum yüksek lisans tezi konusunun güncelliğini bir kez daha ispatlamaktadır.

Azerbaycan tarihinin 1918-1953 yılları dönemi ile ilgili çok sayıda araştırma eserleri yazılmıştır. Yüksek lisans tezinin yazılmasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi ile ilgili Cemil Hesenli ve Nasip Nasibzade'nin araştırmalarından yaygın olarak yararlanılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan tarihinin bu parlak dönemi ile ilgili 2005 yılında Bakü'de yayınlanan iki ciltlik Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisine, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun yazılı raporlarına, Cumhuriyetin edebiyat, dil, kültür yapılanması çalışmalarına adanmış kitaplara da müracaat edilmiştir.

Azerbaycan'ın 1920 yılından sonraki, yani Sovyet hakimiyeti altında olduğu dönemle ilgili ise R. Bayramova, E. Bağırzade, Z. Bünyadov, İ. İsmailov'un, M. Mehdizade ve ayrıca isimlerini belirtmeyen diğer yazarların araştırmalarından faydalanılmıştır.

Yüksek lisans çalışmasında ayrıca, eski dönemden itibaren Halk Cumhuriyeti kurulana kadar Azerbaycan tarihine de kısaca değinilmiş olduğu için bu dönemlerle ilgili araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Yüksek lisans çalışmasında Azerbaycan tarihiyle ilgili bir dizi genelleştirilmiş edebiyat da kullanılmıştır.

Türkiye tarihçiliğinde de, Azerbaycan tarihine dair birçok araştırma eserleri incelenmiş ve yüksek lisans tezinin yazılması sırasında bu eserlerden faydalanılmıştır. Yüksek lisans tezinin yazılmasında ayrıca ünlü Rus sovyetologu Tadeusz Swietochowski'nin araştırmalarından da faydalanılmıştır.

Azerbaycan tarihinin 1918-1953 yılları döneminde yaşanan olayların araştırılması ve öğrenilmesi araştırmanın asıl konusunu oluşturuyor. Yüksek lisans tezinin esas amacından biri de 1918-1953 yılları arasında Azerbaycan'da yaşanan çeşitli olayları, onların olumlu ve olumsuz sonuçlarını öğrenmektir. Ayrıca, konunun araştırma düzeyini anlamak, soruna yeni bakış açıları ile bakabilmek ve sorunun öğrenilmesinin asıl perspektiflerini belirlemek mevcut araştırmanın bir diğer amacını oluşturuyor. Amaca ulaşmak için konular 5 ana bölüme ayrılmış ve aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- 1918. yıla kadar Azerbaycan tarihine genel bakış
- Azerbaycanın tarihi coğrafyasının gözden geçirilmesi
- 1918-1953yılları arasındaki gelişmelere dikkat çekmek
- Belirtilen yıllarda Azerbaycanda var olan idari sisteme dikkat çekmek
- 1918-1953yıllarında Azerbaycanda eğitim, sanat ve kültürel yapısının incelenmesi

Yüksek lisans tezinin metodolojik temelini karşılaştırmalı-eleştirel ve sistematik analizler oluşturuyor. Konuyla ilgili çeşitli kaynaklarda olan bilgiler karşılıklı şekilde analiz edilip, teorik görüşler somut materyallerle ilişkilendirildikten sonra mantıksal analiz yoluyla kavramsal sonuçlar, teorik

genellemeler elde edilmiş ve olayların sosyal-siyasal, ekonomik ve kültürel unsurları araştırılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pekçok kişinin büyük yardımları olmuştur. Bu cümleden olmak üzere hepsine şükran borçluyum. Ancak özellikle Atilla Bingöl kardeşime teşekkürü bir borç bilirim. Tezin başından sonuna kadar her aşamasında yardımlarını gördüğüm Danışman Hocam Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik'e de teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

ELAZIĞ-2018

Tural VERDİYEV

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKP MK	: Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi
ATE	: Azerbaycan Tarım Enstitüsü
Azerbaycan HTK	: Azerbaycan Halk Tarım Konseyi
Azerbaycan K (b) P MK ve HKS	: Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Halk Komiserler Sovyeti
Azerbaycan KP	: Azerbaycan Komünist Partisi
Azerbaycan SSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
DKÖV	: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti
Ermenistan KP	: Ermenistan Komünist Partisi
Ermenistan SSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
HKS	: Halk Komiserler Sovyeti
RK (b) P MK	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
RSFSC	: Rusya Sosyalist Federasyonu Sovyet Cumhuriyeti
Rusya KP	: Rusya Komünist Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
SSCB MİK	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Merkezi İcra Komitesi
ÜİK (b) P MK	: Ümum İttifak Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
ZSFSR	: Zakafkasya Sosyalist Federasyonu Sovyet Cumhuriyeti

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1918 YILINA KADAR AZERBAYCAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Azerbaycan halkının yalnızca doğal kaynakları ve arazisi değil, aynı zamanda eski ve kıymetli bir siyasi tarihi de vardır.

Azerbaycan coğrafyasında MÖ III binli yılların ikinci yarısında toplu yaşamın başladığı biliniyor. Urmiye Gölü çevresinde Sümerler ile komşu yaşayan Kutiler, Azerbaycan coğrafyasının ilk meskun toplumu olarak kabul ediliyor¹. Daha kuzeyde ise Turukkiler'in varlığı biliniyor. MÖ II bin yılı ile bin yılı arasındaki dönemde ise Azerbaycan coğrafyasında Kimmerler'in, İskitler'in, Massegetler'in ve Kaspiler'in varlığı görülmektedir. Azerbaycan coğrafyasında MÖ 9-7'inci yüzyıllarda özellikle de Aras Nehrinin güneyi boyunca uzanan topraklarda Manna Devleti'nin hakimiyeti görülmektedir. Manna Devleti'nin merkezi Urmiye Gölünün güneyindeki antik İzirtu'dur. Manna Devleti MÖ 8. yüzyılda ünlü hükümdarları İranzu ve Ullusu'nun yönetiminde en parlak dönemini yaşamıştır.² Devletin sınırları Urmiye Gölünün güneyinden İzilözen Çayı'na kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Mezopotamya'da Asur, daha kuzeyde ise Urartular'ın hakimiyeti yaşanmakta idi. MÖ 7. yüzyılda Aras nehri'nin kuzey bölgelerine Türk boylarının İskitlerden sonra kitleler halinde gelip yerleştikleri biliniyor. Azerbaycan coğrafyasının büyük bölümüne hakim olan Manna Devleti uzun yıllar Urartu ve Asurlular ile yapılan savaşlar sonucu zayıflayarak dağılma sürecine girerken, Manna Devleti arazilerinde MÖ 6. yüzyıl sonlarında Midya Devleti'nin kurulduğu görülmektedir.³

Bu bölgede kurulan ilk devlet, Ahameni Komutanı Sahrap Atropates'in temellerini attığı krallıktır. Atropates Krallığının ismi zamanla değişikliklere

¹ *Azerbaycan tarihi, Cilt 6*, Bölüm 1, s. 36

² Qaşqay, *Manna çarlığının tarihinden*, Bakü, 1989, s.34

³ S.Qaşqay, *Manna çarlığının tarihinden*, Bakü, 1989, s.67

uğramış, Sasanilerce Azurbeycan, Süryanilerce Azerbaigan olarak isimlendirilmiştir. Türkler ve İranlılar ise bölgeye Azerbaycan ismi vermişlerdir.⁴

Atropetes Krallığından sonra bölgeye sırasıyla Selevkoslular, Romalılar ve Sasaniler hakim olmuşlardır. Türklerin buraya esaslı yerleşmeleri M.S. 4. ve 5.yüzyıllarda olmuştur. Daha sonra Sasani Hükümdarı Nuşirevan bölgeye İranlıları yerleştirme politikasını yürütmeye başlamıştır.⁵ Yedinci yüzyıldan itibaren büyümeye başlayan İslam devleti Azerbaycan'ı fethetmeye başladı. Bu fetih hareketi, 643 yılında bölge tamamen Müslümanların hakimiyeti altına geçmesiyle tamamlandı.

Daha sonra Abbasiler burayı Türk emirler vasıtasıyla yönettiler. Abbasi Devletinin yıkılmasıyla, bu topraklarda birtakım yerli hanedanlar (Şirvanda Mezyediler, Saciler, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler) beylik kurdular.⁶

1015-1016'dan sonra eski Azerbaycan topraklarına Oğuz boyları yerleşmeye başladı. 1043 yılında Tuğrul Bey, amcası ve amcaoğlunu bu toprakları fethetmeye gönderdi. Lakin Bizanslılarla uzun süren çarpışmalardan bir sonuç alamadı. Azerbaycan'da mevcut olan Revvadiler Devleti yıkıma uğratıldı. Şirvanşahlar ve Şeddadiler Selçuklulara tabi oldular. Böylece, Azerbaycan tamamen Selçuklular hakimiyetine girdi. Daha sonra Şeddadilerin iç bağımsızlığına son verildi. Melikşahdan sonra Selçuklu imparatorluğu zayıfladı ve parçalandı. Azerbaycan, Irak Selçuk Sultanlığı'nın kontrolü altına girdi. 1136 yılında Azerbaycan Atabegler Devleti kuruluyor. Bu devletin kurucusu Şemseddin Eldeniz ve onun halifeleri Irak Selçuklu devletini de kendi kontrolleri altına alıyorlar.⁷

⁴ Алиев И. Очерки истории Атропатены. Баку, 1989, s.125

⁵ Fazili A. *Atropatena e. ə. IV-VII əsrlər* Bakı, 1992, s.87

⁶ Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*. Bakı, 1999

⁷ Bünyadov Z. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*. Bakı, 2007, s.43-44

1220-1222 yıllarında Azerbaycan, Sabutay Bahadur ve Cebe Noyon komutasındaki Moğol ordusunun keşif seferine maruz kalıyor. Onlardan sonra Azerbaycan'a Moğollar tarafından daha önce mağlup edilmiş Harzemşahlar sülalesinden olan Celaledin saldırıyor ve Atabeyler devletinin varlığına son veriliyor.⁸ Celaledin Azerbaycan'da yerleşmeye çalışsa da bunu başaramamış ve Moğolların ikinci seferi başladığı için ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. 1239 yılında Derbent'in alınması ile Azerbaycan Moğolların egemenliği altına giriyor.⁹ 1239-1256 yıllarında Azerbaycan, Büyük Moğol Hakanlığı içinde olmuştur. 1256 yılında ise Cengiz Hanın torunu Hülaku Han'ın seferinden sonra oluşturulan İlhanlılar Devletinin topraklarına katılmıştır.¹⁰ 13-14. asırlarda Azerbaycan toprakları, İlhanlılarla Altınordu arasında devam eden savaşların meydanı olmuştur. 1357 yılında İlhanlılar devleti yıkıma uğruyor ve Azerbaycan Celayir devletinin bir parçası oluyor. Azerbaycan, 14. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Emir Timur'un seferlerine maruz kalıyor ve sonuçta Timur İmparatorluğu'nun bir parçası oluyor. Bundan sonra Şirvanşahlar Devleti Timur'a sığınmak zorunda kalmıştır.¹¹ Timur'un ölümünden sonra onun varisleri Azerbaycan'ı ellerinde tutmaya çalışsalar da, bunu başaramıyorlar. Celayirliler kendi iktidarlarını kursalar da, daha sonra Kara Yusuf tarafından mağlup ediliyorlar ve Karakoyunlu Devleti ortaya çıkıyor. Ancak bu devlet 1468 yılında Akkoyunlular tarafından yıkılır.¹²

On beşinci yüzyılın sonlarında Akkoyunluların zayıflaması Safevilerin etkinleşmesine neden oluyor ve on altıncı yüzyılın başlarında Akkoyunlu sülalesinde Safeviler de yer alıyor.¹³ Safevilerle Osmanlılar arasında aralıklarla yüzyılı aşkın savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşlar 1555 yılında yapılan Amasya

⁸ Bünyadov Z. *Azərbaycan Atabəylər dövləti*. Bakı, 2007, s.226

⁹ PiriyeV V.Z. *Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə*. Bakı, 2003, s.189

¹⁰ PiriyeV V.Z. *Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə*. Bakı, 2003, s.209

¹¹ PiriyeV V.Z. *Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə*. Bakı, 2003, s.301

¹² Fərzəliyev Ş.F. *Azərbaycan XV-XVII əsrlərdə (Həsən bəy Rumulunun "Əhsənüttəvarix" əsəri üzrə)*. Bakı, 1983, s.128

¹³ Əfəndiyev O.Ə. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı, 2007

Barışı ile bitmiştir. Osmanlı Devleti, on altıncı yüzyılın yetmişinci yıllarında Safevilerin içinde başlayan çekişmelerden yararlanarak Safevilere yeniden savaş açar. 1578-1590 yıllarında yaşanan bu savaş Safevilerin yenilgisi ve bazı bölgeler hariç Azerbaycan'ın kaybedilmesiyle biter. 1587 yılında iktidara getirilen Şah I. Abbas kısa sürede bir takım reformlar yaparak devletini güçlendirir ve Osmanlılara karşı savaşa başlar. 1603-1612 yıllarında yaşanan bu savaş Amasya Barışının koşullarının sağlanması, yani Azerbaycan'ın yine Safevilerin bünyesine katılması ile sonuçlanır.¹⁴ Genel olarak, bundan sonra bu iki devlet arasında savaşlar olsa da, bu sonuç neredeyse hiç değişmiyor. 1639 yılında yapılan Kasrı-Şirin Antlaşması Safevi-Osmanlı savaşlarına son veriyor.

18. yüzyılın başlarında Safeviler devleti zayıflıyor ve birtakım güçlerin saldırılarına maruz kalıyor. Bu sırada Azerbaycan uğruna Rusya da mücadeleye katılıyor. 1724 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Azerbaycan'ın dağıtılmasıyla ilgili İstanbul anlaşması yapılır. Böyle bir durumda tarih sahnesine çıkan Nadir Han kısa sürede yeni Safeviler devletinin güçlenmesini ve diğer bölgelerle birlikte Azerbaycan'ın da kısmen kurtarılmasını sağlıyor. 1736 yılında Nadir Han, Safevi devletinin varlığına son vererek kendini şah ilan ediyor.¹⁵ 1747 yılında Nadir şahın vefatından sonra başlayan kargaşa sonucunda Azerbaycan arazisinde birçok hanlıklar kuruldu. Ancak bu hanlıklar arasında birliğin olmaması Azerbaycan için çok ağır sonuçlar doğurdu. Öyle ki, 19. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali gerçekleşmeye başladı ve tarihte "Büyük Petro Planı"¹⁶ diye geçen işgal başlamış oldu.¹⁷ Bu işgal Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulana kadar farklı bölgelerde, farklı tarzlarda gerçekleştirildi.

¹⁴ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке (1590-1700). Баку, 1981, s.54

¹⁵ *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə*. Bakı, 1998-2003, s.446

¹⁶ I Petro 1682-1721 yıllarında çar ve 1721-1725 yıllarında Rusya İmparatorluğu imparatoru olmuştur. Bugüne kadar o tarihte en seçkin rus politikacısı ve XVIII yüzyılda Rusya'nın gelişiminde eşsiz çalışmalar yapmış devlet adamı sayılır.

¹⁷ Alstadt A. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Stanford, 1992, s.56-57

Açık denize çıkışı olmayan Rusya, I. Petro zamanında 1700-1721 yılları arasında Kuzey savaşı sonunda Baltık denizine ulaştı. Sonra yılın çoğu zamanında bu denizin donmasını ve onun denizcilik için yararsız olduğunu gördükten sonra sıcak denizlere sahip olmak amacıyla Hazar sahillerine ve Kafkasya'ya doğru kısa süreli bir akında bulundu. Hazar'ın Güney sahillerine çıkan Rus orduları hemen geri çağrıldı. 1813-1828 yıllarında ise Rusya büyük güçlkle Kuzey Azerbaycan'ı işgal ederek Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla kendisine birleştirmiş oldu. Güney Azerbaycan ise İran'a katıldı.

Azerbaycan'la olan savaşlarda oldukça fazla sayıda Rus asker ve subayı öldü. Bakü'de General Sisianov öldürüldü. Azerbaycan işgal edilse de halk işgalcilerle anlaşmadı. Rus işgaline karşı farklı direniş hareketleri devam etti. Rus hükümeti sömürge desteklerini oluşturmak için Azerbaycan topraklarına gayrimüslümleri yerleştirmeye başladı. Azerbaycan'a Ermenilerin göç ettirilmesinin sağlanması için Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri kuruldu. Göç ettirilenlere özel imtiyazlar verildi.¹⁸

Ermeniler Kuzey Azerbaycan topraklarında, özellikle Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da yerleştirildi. Bu bölgelerin nüfusunun etnik yapısı köklü değişikliğe maruz kaldı.¹⁹ İşgal edilmiş topraklara Ruslar ve Almanlar da yerleştirildi. Kuzey Azerbaycan'da ilk Rus yerleşimleri 1830'lu yılların başlarında başladı. İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarında kısa sürede 30'a yakın Rus köyü kuruldu.²⁰ Gayri - Azerbaycanlı nüfusun aktarılması ile paralel olarak Azerbaycanlı nüfusun sayısı hayli azaldı. Sömürgecilik zulmünden canı yanan müslüman nüfus kendi ata topraklarından göçmeye başladı. Örneğin Gülistan

¹⁸ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.98

¹⁹ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.103

²⁰ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.123

barışına kadar Karabağ bölgesindeki 20.000 Azerbaycanlı aileden yalnız 3.000 kadarı kaldı.²¹ FakatÇarlık yönetimi Ermeni, Rus ve Almanları Kuzey Azerbaycan topraklarında yerleştirerek genel nüfus sayısını arttırmış oldu.

Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı milli ve dini zulüm, yerli ahalinin devlet dairelerinden uzaklaştırılması, islam dinine, milli dile, geleneklere ve kültüre saygı göstermeyişi yönetime karşı olan düşünceleri keskinleştirdi ve halkın gazabını artırdı. Rus sömürgeciliğine karşı isyanlar başladı. 30'lu yıllar Kuzey Azerbaycan'da Çarlığın sömürgecilik politikasına karşı Azerbaycan Halkının mücadele gücünü kahramanlıklar seviyesine çıkardı. 19. yüzyılın 30'lu yıllarındaCar-Balaken, Talış, Guba ve Şeki'de isyanlar başladı. Fakat onlar Çarlık orduları tarafından mağlup edildi. İsyanların liderleri ve destekçilerinin bir kısmı hapsedildi, büyük çoğunluğu ise idam edildi.

Çarlığa karşı mücadele ve gittikçe güçlenen eğitim hareketi Azerbaycan halkını daha da birleştirdi. Kuzey Azerbaycan'da halkın teşekkülü XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Fakat Azerbaycan halkı hala XIX. asırdan hayli önceleri arazi ve maneviyat birliğine sahipti. Milletın oluşumu için gereken ekonomik birlik sadece sanayileşme döneminde kuruldu.²² Milletın oluşumunda diğer önemli şart ise arazi birliği idi. En eski devirlerden başlayarak, Azerbaycanlılar güneyde Kızıl-Özen çayından başlayarak, kuzeyde Büyük Kafkas sıra dağlarına, doğuda Hazar denizi sahillerinden batıda Göyçe Gölü ve Gürcistan'a kadar uzanan büyük bir arazinin sakini idiler. Bu coğrafi sınırlar dahilinde Azerbaycan halkının tarihi arazi birliği meydana geldi. Milletinin oluşumunun önemli yönlerinden biri Azerbaycan arazisinin Rusya ve İran arasında bölündüğü bir dönemde başlaması idi. İşgalden sonra

²¹ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.98

²²Əliyərli S.S. *Milli hərəkətimizin ilkin dönəmləri. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə*. Bakı, 2012, s.88

Azerbaycan topraklarının farklı yönetimlerin terkiğine katılması sonucunda kuzeydeki topraklar da parçalandı.

Azerbaycan halkı çok uzun zaman boyunca ağır sınavlardan başarıyla çıkmış, kültür incileri yaratmış, yabancılara karşı başarıyla mücadele etmiş, gelişmişve dünya kültürüne eşsiz katkıları vermiştir. Azerbaycan Türkleri karakterlerinde misafirperverlik, büyüklere hürmet, merhametli olmak, dostluğa sadakat, samimilik gibi birçok olumlu insani özellikler taşımaktadır.

Yakın tarihte; Azerbaycan halkının önemli temsilcilerinden Mirza Fethali Ahundov, Hasan bey Zerdabi, Necef Bey Vezirov ve diğerlerinin edebi-sanat ve ilmi-toplumsal faaliyetleri, 1875 yılında ana dilinde ilk gazetenin yayına başlaması, okulların sayısının artması ve milli tiyatrunun kurulması Azerbaycan kültürünü yükseltilere çıkartarak milli şuurun uyanması ve gelişmesinde önemli rol oynadı. 80'li yıllarda yayına başlayan "Kaşköl" gazetesi ilk kez "Azerbaycan Milleti" ifadesini kullanarak bu fikri tebliğ etti.²³ Halkın görkemli temsilcileri gazetelerin sayfalarında halkı uyanmaya çağırıyor, ana dilini geliştirmeye ve "Vatan" fikrini yaymaya çalışıyorlardı. Ahmed bey Ağaoğlu, Ali bey Hüseyinzade, Alimardan bey Topçubaşov ve diğerleri devrin en cesur aydınlarındandı. Milyoner yardımsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev, halkı ilim ve maarifle buluşturmak için çalışmalar yaptı.

Azerbaycan'da halkın kendilerine ait olan toprakların azlığına rağmen, Çarlığın sömürgecilik ve Ruslaştırma politikası sonucunda XX. yy başlarında göç ettirilen Rusların sayısı arttı. Onlar, yerli köylülere ait olan verimli topraklara yerleştirildi. Yalnız 1912 yılında Muğan'a göç ettirilmiş 20.000 Rus'un yaşadığı 49 köy kuruldu.²⁴ Devlet Ruslara resmi olarak silah verdi.

²³ Əliyərli S.S. Milli hərəkətimizin ilkin dönəmləri. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012, s.89

²⁴Вердиева X.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.230

20. yüzyılın başlarında tüm Rusya İmparatorluğu'nda olduğu gibi Azerbaycanı da devrim hareketi bürüdü. 1901 yılının başlarında Bakü'de 15'e yakın sosyal-demokrat dernek faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan'da işçi hareketi geniş taraftar bulmuştu. Bakü, Rusya İmparatorluğunun devrim merkezlerinden biri haline gelmişti. Devrimi önlemek için Çarlık Kafkasya'da Rus askerlerinin yardımı ile Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı katliamlarını başlattı.²⁵

Bu katliamları durdurmak bahanesi ile Çarlığı Kafkasya'da kuvvetlendirmek için ilave askeri birlikler yetiştirildi. Fakat tüm bunlara rağmen, Rus işgaline karşı mücadelede Milli-özgürlük hareketi bir an bile durmadı. Azerbaycan'da Milli-özgürlük hareketinin önemli bir parçası köylü ve kaçak hareketi idi. Kaçak hareketinin ünlü liderleri Kaçak Nabi, Kerem, Deli Ali, Meşedi Yusuf, Meşedi Gadir, Gandal Nağı ve arkadaşları, resmi dairelerin çekememezlikleri arttıkça onları yol kesen bir eşkıya gibi tanımlayıp nüfusdan çıkarmaya çalıştılar.

Hasan Bey Zerdebi, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağayev, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Mehemed Hadi, Hüseyin Cavid, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Mirze Elekber Sabir, Abdulla Şaig, Alimerdan Bey Topçubaşov, Firudin Bey Köçerli, Mehemed Emin Resulzade ve nice aydınlar milli düşüncelerin yayılmasında ve milli şuurun güçlendirilmesinde önemli rol oynadılar. Hasan Bey Zardabinin ve Mehemed Emin Rasulzade'nin Milletçilik ve Devletçilik, Celil Memmedguluzade'nin Demokratiklik görüşleri büyük etki gücüne sahipti. Milli tefekkür Türk aleminin ünlü temsilcileri İsmail Bey Gaspıralı, Nihal Atsız, Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçorali, Ahmed bey Ağaoğlu, Ziya Gökalp ve diğer yazarların Türkçülüğe dair fikirlerinden kaynak almaktaydılar.

²⁵Əroğlu Ə. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası*. Bakı, 2000, s.51

Milli kadroların yetiştirilmesinde basının gücünü iyi anlayan aydınların çabası ile 1905’de ana dilinde “**Hayat**” gazetesi yayına başladı. H. Z. Tağıyev ve M. Muhtarov’un katkılarıyla kurulmuş “**Neşri maarif**” ve “**Nicatmaarif**” halkın aydınlanmasında ve Milli Özgürlük Harekatı’nın güçlenmesinde büyük rol oynadılar. Milli hareketin taleplerinden biri olan ulusal dilin gelişmesi ve eğitimin ana dilinde olması Azerbaycan öğretmenlerinin 1906 yılının Ağustos ayında düzenlediği I. Kongresinde talep edildi.²⁶

XX. yüzyılın başlarında oluşan şartlarda aydınlar nüfusdüzenlemek için Siyasi partilerin kurulması kanaatine vardılar. Mehemed Emin Resulzade’nin başkanlığında 1902’de “Müslüman Gençlik Örgütü” kuruldu.²⁷ Bu örgüt gizli faaliyet gösteren “**Musavat**” Cemiyetine dönüştürüldü. 1904 yılının sonbaharında milli aydınların temsilcilerinden Mirhasen Mevsimov’un, Memmedhasan Hacınski’nin ve Mehemed Emin Resulzade’nin girişimi ile Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesinin bünyesinde faaliyet gösteren “Müslüman sosyal-demokrat “**Hümnet**” örgütü kuruldu.²⁸ Örgütün “**Hümnet**”, daha sonra ise “**Tekamül**” ve “**Yoldaş**” gazeteleri yayınlandı. Bolşeviklerin kontrolü altına geçen “**Hümnet**” teşkilatı milli gayesinden uzaklaştı. Bu nedenle milli istiklal uğruna mücadele eden M. E. Resulzade ve onların hemfikirlere “**Hümnet**” örgütünden uzaklaşarak Rusya’nın sömürge idaresine karşı Azerbaycan milli devrim hareketini başlatdılar.

Çarlık, M. E. Resulzade’yi tehlikeli bir şahıs olarak görüp, takip ettirmekte idi. 1908 yılında İran’a gitmeye mecbur kalan Resulzade, Azerbaycan Türklerinin milli kahramanları olan Settarhan ve Bağırhanla birlikte Tebriz devriminde yer aldı.²⁹ Fakat 1905-1907 yıllarında birinci Rus devriminin yenilgisinden sonra Azerbaycan’da milli bağımsızlık hareketinin temsilcileri

²⁶ Nadir Devlet. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara, 1985, s.68

²⁷ Yaqublu N. *Musavat partiyasının tarixi*. Bakı, 1996, s.70

²⁸ Nadir Devlet. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara, 1985, s.74-45

²⁹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. М., 2009, s.76

ciddi baskılara maruz kaldılar. Sıkı takipler başladı, bağımsızlık fikirleri veren gazete ve dergiler kapatıldı.

1905 yılının ilk ve sonbaharlarında Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı başlattıkları soykırımlar ileri seviyede olduğu için sermaye ve büyük toprak sahiplerinin temsilcileri aynı aydınlar gibi siyasi parti ve silahlı müdafaa cemiyetleri kurmaya mecbur kaldılar. Azerbaycan ticari ve sanayi erbabı "Müslüman Anayasa Partisi"ni kurdu.³⁰

1911 yılının Ekim'inde Abbasgulu Kazımzada, Tağı Nağıyev ve Mehmed Emin Resulzade tarafından kurulduğu ilan edilen Musavat Partisi, Azerbaycan Halkının siyasi açıdan örgütlenmesi ve birleşmesinde önemli rol oynadı. Müsavat'ın programında Müslüman halklarının birliğine, bağımsızlığına ve devletçiliğinin yeniden oluşmasına maddi ve manevi olarak yardım etmek vaad edildi. 1913 yılında Musavat Partisi faaliyetini geçici olarak durdurdu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Azerbaycan'daki şartları değiştirdi. Yeni durum milli hareketi zayıflatsa da onu durduramıyordu. Savaş yıllarında düşman tarafların her birinin Azerbaycan'a dair özgün planları vardı. Büyük devletler Azerbaycan'ın servetlerine sahip olmak istiyorlardı. Çarlık, Müslümanlara özellikle de Azerbaycanlılara güvensizlik nedeniyle askeri göreve çağırmıyordu. İstihbarat birimleri Türkçülük taraftarlarını ve İslamcılarını daha ciddi takip etmeye başlamıştı.

Bununla birlikte, Rus ordusunda hizmet eden 200 kişiden fazla Azeri subayın çoğu, savaşlarda gösterdiği kahramanlıklara göre farklı madalyalar ile taltif edilmişler. Generaller Samed Bey Mehmandarov, Aliğa Şihlinski, İbrahimağa Vekilov ve Hüseyinhan Nahçıvanski'nin isimleri harp sanatı tarihinde önemli bir yer tutmuştur. İlk Azeri askeri pilot Farruhağa Gaibov bu savaşlarda ün kazandı. Azerbaycan gençlerinden "Tatar süvari

³⁰Əroğlu Ə. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası*. Bakı, 2000, s.52

alayı" oluşturuldu.³¹ Bu alayı Rus yobazlar hakaret amacıyla "Vahşi bölüm" diye adlandırdılar. Alay, savaşlarda eşsiz başarılar gösterdi. Aynı zamanda bu savaş çatışmaları Azerbaycan Türklerine ve Müslümanlara büyük darbe vurdu.

Savaş bölgelerindeki Azerbaycanlı halkın evleri dağıtıldı, öldürüldüler ve yerlerinden göç ettirildiler. Çarlık, savaş döneminde Osmanlı ve İran'dan taşıdıkları Ermenileri büyük guruplar halinde Azerbaycan topraklarına ve özellikle Erivan, Nahçıvan, Yelizavetpol ile Bakü'ye yerleştirdi.³² Cephelerdeki yenilgi sonucunda imparatorluk içindeki düzenin bozulmasından da kullanan Azerbaycan Milli Harekatı sömürge esaretine karşı direncini hayli güçlendirdi.

Ekim Devrimi sonucunda Çarlık devrildikten sonra ülkede geçici hükümet kuruldu. Çarlığın çöküşünden sonra partiler kuruldu, tabii ki bunların yanı sıra Müsavat da yeniden siyasi faaliyetlerine başladı. Azerbaycan'da Sosyalist eğilimli örgütler, işçi temsilcileri kurulmaya başlandı. Ancak bunların Azerbaycan'da sosyal destekleri oldukça zayıftı. Aslında bu sosyalistleri Azerbaycan Türklerinden ziyade başka unsurlar destekliyordu.³³ Diğer taraftan 17 Mart 1917'de geçici hükümetin Bakü'de yerli istihbarat ve izlemekurumu olan Sosyal Kurumların İcrası Komitesi kuruldu. Azerbaycan'da siyasi partilerin faaliyetlerinin genişlemesiyle birlikte Müslüman Milli Konseyleri de kurulmaya başlandı. 27 Mart'ta aydınların temsilcilerinden ibaret Müslüman Milli Konseyinin geçici İcra Komitesi seçildi. İcra Komitesi'nin başkanı Memmed Hasan Hacinski, başkan yardımcısı ise M. E. Resulzade oldu.³⁴

Yerli ahalinin kararlılıkla savunduğu Milli Konseyler hayli güçlüydü. Ekim Devrimi'nden sonra milli bağımsızlık hareketinde yeni bir dönem başladı. Azerbaycan aydınları Milli harekate yardım amacıyla Milli Müslüman

³¹ Məmmədov X. M. Azərbaycan milli hərəkatı Bakı, 1996, s.43

³² Seyidzadə D. Azərbaycan XX Əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, s.35

³³ Musayev İ.M. Şimali Azərbaycanında ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920). Bakı,1992, s.69

³⁴ Балаев А. *Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг.* Баку, 1998, s.42

Konseyinin Azerbaycan'ın şehir ve kazalarında şubelerini açtılar.³⁵ 1917 yılının sonbaharında Güney Kafkasya'da Musavatın siyasi nüfuzu hızla arttı. 26 Ekim'de Müsavat partisi'nin I. kurultayını yapan M. E. Resulzade bağımsız Azerbaycan Devletinin kurulacağını söyledi.³⁶

Bu dönemde Azerbaycan'da milli bağımsızlık tartışması esasen üç yönde yapılıyordu. Birincisi, geçici hükümetin esaret altına aldıkları halklara uyguladıkları politikalara karşı mücadele idi. Çünkü geçici hükümet Çarlığın müstemleke politikasını daha ince fakat daha etkili bir şekilde yürütüyordu. Azerbaycanlıları bölücülükle suçlayarak milli bağımsızlık hareketini boğmaya çalışıyordu. İkincisi, Sovyetlere karşı mücadeleden ibaretti. İçinde Azerbaycanlılar yok denecek kadar az olduğu, esasen Ermeni ve Ruslardan ibaret Bakü işçi ve asker milletvekillerinden oluşan Sovyet yönetiminin Azerbaycan halkının menfaatleriyle ters olduğunu ifade ediyordu.

Menşevik³⁷ ve Taşnak³⁸ bloğunun yönettiği Bakü Sovyeti bütün ve bölünmez Rusya fikrini savunuyordu. Azerbaycan Milli Harekatı bu politikanın aleyhinde idi. Üçüncüsü ise, imparatorluğun dağılması ile gerilen Ermeni-Müslüman düşmanlığı idi. Milli bağımsızlık hareketinin önemli bir kısmı ile milli aydınların önderleri bu görüşteydiler. Hep ciddi kontrol altında tutulan Azerbaycan zenginleri ise milli bağımsızlık hareketine gizlice yardım ediyorlardı. 1917 yılında Petrogratta Bolşevik devrimi ve geçici hükümetin devrilmesi sonucunda Bolşevik diktatörlüğünün kurulması ile ülkede tamamen

³⁵ Yaqublu N. Musavat partiyasının tarixi. Bakı, 1996, s.112

³⁶ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, s.131

³⁷ Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinin 1903 yılında yapılan 2. Konferansında Lenin ile Julius Martov arasında yaşanan fikir ayrılıkları sonucu partinin bölünmesi sonucu ortaya çıkan iki gruptan birisidir. Parti üyeliğinin tartışıldığı birleşimde fikir ayrılığı yaşanmasının ardından çoğunlukta olan Lenin taraftarlarına Rusça çoğunluk anlamına gelen Bolşevikler, azınlıkta kalan Martov taraftarlarına da azınlık anlamına gelen Menşevikler denilecektir.

³⁸ En büyük ve örgütlü Ermeni siyasi örgütlerinden biri. 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur.

yeni siyasi ortam oluşmuştu.³⁹ Bolşevik iktidarını kabul etmeyen milliyetçi güçlerin tüm Güney Kafkasya'yı Rusya'dan ayırmak zorunluluğu artık şüphe götürmüyordu. Bu nedenle Azerbaycan'da ulusal özgürlük hareketleri daha da hızlanmış oldu.

1.1. 1918-1953 Yılları Arasındaki Gelişmeler

Azerbaycan tarihinin en karmaşık dönemi olan 1918-1953 yılları önemli birçok olaylara sahne oldu. Bu döneme; Azerbaycan'ın I. Dünya savaşındaki rolü, savaş sonrası milli hareketlenme, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulması ve çökmesi, Sovyetler birliğinin kurulması ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne dahil edilmesi ve Sovyet döneminde yaşanan süreçler dahildir.

Birinci Dünya savaşı yıllarında Azerbaycan konusuna açıklık getirmek için üç önemli konu ön planda tutulmalıdır. Birincisi, Güney Kafkasya bölgesinde Azerbaycan'ın jeopolitik konumuna açıklık getirmek gerekir. Her devletin dış politikası bazı coğrafi faktörlerle belirlenir. Bu nedenle, Azerbaycan'ın coğrafi konumu, hem de zengin doğal kaynakları sürekli dünyanın önde gelen devletlerinin ilgi odağı olmuştur.

İkincisi, 1914-1918 yılında Güney Kafkasya'da "Ermeni meselesi" nin ön plana çıkması ve Müslüman Türk bölgeleri için yarattığı tehlike ile ilgilidir. Öyle ki, Birinci Dünya savaşının başlaması ile bölgede sosyal-politik gelişmelerin olumlu yönde gelişmesine engel olan "Ermeni meselesi" Azerbaycan için de etkisiz kalmadı.⁴⁰ Bazı devletler kendi çıkarlarına uygun olarak Ermenilerin Güney Kafkasya'da sivil Müslüman Türk ahaliye karşı yaptıkları katliamlara destek verdiler.

³⁹ Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, s.142

⁴⁰ Emin Arifoğlu Şihaliyev. Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu: Tarih, Gerçekler ve Olaylar. Ankara, 2002, s.122

Üçüncüsü, Birinci Dünya Savaşı'nda yer alan devletlerin her birinin Azerbaycan'a dair belirli amaçları vardı.

Birinci Dünya savaşı büyük devletlerin topraklarında yaşayan halkların, aynı zamanda Azerbaycan halkının da ekonomik ve siyasi hayatında olumsuz etkisini gösterdi. Savaş Azerbaycan ekonomisine güçlü darbe vurmuş, ahalinin durumunu çok zorlaştırmıştı. Ekonomiye vurulmuş darbelerin çoğu petrol sektörünü zor durumda bırakmıştı. Savaşın ilk günlerinde Rusya Askeri Deniz Donanmasının petrole olan ihtiyacı artmıştı. Rus donanması örneğin 1913 yılında 250 bin pud⁴¹ yakıt almışsa, 1916 yılında 18 milyon pud mazot ve 0,8 milyon pud çeşitli petrol ürünleri almıştı.⁴² Genel olarak, gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrasında Bakü petrolü Rusya Askeri Deniz Donanması'nın petrol alımlarında önemli bir rol oynadı.

Savaş yıllarında Azerbaycan'ın tarımı da kriz geçiriyordu. Çar Hükümeti, Azerbaycanlıları orduya çağırmadığından halk, işgücü gibi başka işlere dahil ediliyordu. 15 Haziran 1915'te Çar hükümetinin verdiği emirle 23 yaşına kadar olan gençler savaşla ilgili olan işler için seferberliğe alındı.⁴³ Bunun sonucunda Azerbaycan'ın çoğunluğunu oluşturan köy nüfusunun yüzde 30'u tarım işlerinden ayrılarak başka çalışmalara dahil edilmişti. Bu ise tarımda ciddi şekilde iş gücü eksikliği yaratıyordu. Ayrıca, Çar hükümeti tarafından 1916 yılında konulmuş özel askeri vergi de köy hayatını sekteye uğratıyordu.⁴⁴ Savaş, ülke ekonomisinin tüm alanlarında gerilemeye sebep oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk döneminde savaş cephelerinden biri de Kafkas cephesi idi. Askeri operasyonlar direkt olarak Azerbaycan topraklarında yapılmasa da, savaş halindeki tarafların stratejik planlarında en önemli yeri alıyordu.

⁴¹Pud - Azerbaycan halkının hayatına çok eskilerden girmiş, halk arasında bugün de kullanılan ağırlık birimidir. 40 girvənkə veya 2 batman 1 pud demektir. 1 pud 16 kg'a eşittir.

⁴² Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998, s.55

⁴³ Seyidzadə D. Azərbaycan XX Əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, s.39

⁴⁴Musayev İ.M. *Şimali Azərbaycanca ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920)*. Bakı,1992, s.119

Alman-Türk askeri karargahının Kafkas cephesi için hazırladığı savaş planı doğrudan Hazar havzasına, özellikle Bakü petrolüne sahip olmağı.

Kafkas cephesinde askeri operasyonlar sürekli değildi. 1915 ve 1916 yılları arasında hemen hemen cephede daha fazla sakinlik hüküm sürmüştür. Bir bütün olarak savaşın birinci döneminde Kafkas cephesinde dört büyük operasyon yapıldı. Bunlardan birincisi Sarıkamış, ikincisi Alaşkert, üçüncüsü Oqnut ve nihayet, Muş operasyonu idi.

Savaş döneminde Kafkas cephesinde yaşanan gerilimler Ermeni sorununu daha da kabartmış oldu. Belirtmek gerekir ki, Ermeni meselesi ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru gelişiminin yeni dönemine başlamıştı. Bu dönemden başlayarak Taşnaksutyun Partisi, Ermenilerin sivil ve kültürel çıkarlarını korumak sloganı altında kendi etkinliğini Güney Kafkasya'da daha da güçlendirdi. Ermeni meselesinin Güney Kafkasya'ya sıçramasıyla bölgenin yüzyıllardır barış ve dayanışma içinde yaşayan halkları korkunç felaketlerle yüzleşir oldu. Çünkü Taşnakların Güney Kafkasya'ya gelmesine kadar tüm halklar burada tam huzur ortamında yaşamıştı. Taşnaklar gelene kadar bu halklar hiçbir zaman milli zeminde kanlı çarpışmaların ne olduğunu bilmiyordu. Taşnaklar Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler arasında kendi terör eylemlerini organize ve teşvik etmekle bölgeyi tümüyle Ermeni arazisine çevirmek istiyordu.⁴⁵ Bu nedenle Ermeniler birinci dünya savaşında oluşmuş uluslararası kargaşa durumundan yararlanarak amaçlarını gerçekleştirmeye başladı. Onlar birinci dünya savaşında yer alan devletlerle gizli görüşmeler yaparak Osmanlı Devletine ve Azerbaycan halkına karşı hazırladıkları sinsi planlarını hayata geçirmeye çalışıyorlardı. Diğer yandan Antanta⁴⁶ ve Dörtler Birliğine dahil olan devletler de Azerbaycan petrolüne sahip olmak için "Ermeni meselesi"nden kendi çıkarlarına uygun şekilde yararlanmak

⁴⁵Azerbaycan belgelerinde Ermeni sorunu. 1918-1920. Ankara, 2001, s.101

⁴⁶ Almanya tarafından beklenen saldırıya karşı 1904 - 1907 yıllarında kurulmuş Büyük Britaniya-Rusya-Fransa birliği. Sonraları 1915 yılında İtalya ve Japonya da bu birliğe katıldı.

istiyorlardı. Bu nedenle savaşan devletlerin planlarına uygun olarak Azerbaycan'da "Ermeni meselesi" ne özel olarak odaklanıldı. Onlar iyi idrak ediyordu ki; hem Güney Kafkasya, hem de Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenileri belli koşullarla kullanabilirler. Antanta devletleri, Ermenileri iki yönde kullanmak niyetinde idi: birincisi, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere özgürlük ve özerklik vaat etmekle, onları Osmanlı'ya karşı kışkırtmak; ikincisi, Rusya Ermenilerinden Rus Kafkas Ordusu'nda kullanılarak Osmanlı'daki yedi vilayete ve Kilikya'ya özerklik vermek.⁴⁷

Dörtler Birliği ise özellikle Almanya'daki Ermenilerle ilgileniyordu. Almanya projesine göre Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenilerin durumunu iyileştirmek için reformlar ve diğer tedbirler, Rusya Ermenileri için ise özerklik öngörüyordu. Kısacası, Antanta ile Dörtler Birliği arasında Ermenileri kendi saflarına çekmek için mücadele vardı. İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliği Müsteşarı Qulkeviç Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında beyan etti ki, Rus hükümetinin ana amaçlarından biri Ermenileri zulümden kurtarmak ve onlara özerklik vermektir.⁴⁸

Osmanlı Devleti ise Ermeni meselesine açıklık getirmek için Erzurum veya Van'da Seym çağrılması hakkında manifest imzalamıştı. Bu adım Ermeni nüfusu arasında ikilik yaratmıştı. Böyle bir ortamda Taşnaksutyun Partisi de ikilemde kalmıştı. Onlar bu yollardan herhangi birini seçmekte zorlanıyor, Antanta blokuna mı, yoksa Almanya-Osmanlı ittifakına dahil olmaları gerektiğini bilemiyorlardı. Taşnaklar bu konuda Antanta blokuna eğilimli olmaya öncelik verdi. Ermeni siyasi örgütleri, Osmanlı topraklarında kendi devletlerini kurmak isteğini gerçekleştiremediği için bu isteğini Bolşevik Rusyası'nın askeri-siyasi desteği ile Azerbaycan topraklarında hayata geçirdi.

⁴⁷ Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community. Cambridge, 1985, s.115

⁴⁸Emin Arıfoğlu şihaliyev. *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu: Tarih, Gerçekler ve Olaylar*. Ankara, 2002, s.113

Tüm bunlarla beraber Sovyet Rusyasının da Azerbaycanla ilgili kendi çıkarları ve kendi projeleri vardı. 1914 yılının Ağustos ayında Rusya'nın Antanta bloğunun içinde savaşa girmesi, Çarlığın yayılmacı politikasının mantıksal sonucuydu. Çarlık Rusya'sı, imparatorluğun sınırlarını genişleterek Çanakkale ve Boğaziçi boğazlarına kadar inmek istiyordu.

Ekim Devriminden sonra Sovyet Rusyası, 100 yıl egemenliği altında tuttuğu Güney Kafkasya bölgesini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Hem Çarlık Rusyası hem Geçici Hükümet, hem de Bolşevik Rusyası Azerbaycanı kaybetme fikrini benimsemiyordu. Azerbaycan, konumu itibariyle Rusya için önemli ekonomik ve askeri-stratejik öneme sahip bir bölge idi. Kafkasya'nın doğal kaynakları, özellikle Bakü petrolü dünya devletlerinin ilgisini çoktan çekmişti. Aynı zamanda Bakü, Ortadoğu ile Orta Asya'nın keşiştiği bir merkezi oluşturuyordu.

Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılması Rusya için ekonomik ve askeri-stratejik anlamda önemli bir arazinin kaybedilmesi demektir. Evvela, Azerbaycan Rusya'nın önemli enerji üssü idi ve Bakü petrolü başlıca yer tutuyordu. Bu kaynakların başka devletler tarafından ele geçirilmesi Rusya'yı yakıt açısından zor durumda bırakırdı. İkincisi, Azerbaycan'ın işgal edilmesi Rusya'nın Hazar Denizi havzasında konumunu zayıflatmak, Astrahan ve Orta Asya yönünde Rusya'ya karşı askeri seferleri kolaylaştırırdı. Sonuçolarak, Azerbaycan'ın kaybı Rusya ile Ortadoğu arasında oluşmuş tarihi, ekonomik ve siyasi ilişkilerin bozulması demektir. Bu nedenle, Rusya'nın Azerbaycan siyaseti daha istilacı karakter taşıyordu. Ruslar, Bakü'yü kimseye vermek niyetinde değildi.

Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik istilası sonucunda ekonomik açıdan yıkıma uğrayan Rusya'yı sadece Bakü petrolü kurtarabilirdi. Rusya'da iktidarı ele almış Bolşevikler ne pahasına olursa olsun Bakü petrolünü kendi ellerinde

tutmak istiyorlardı. Bu amaçla Ermeni asıllı Bolşevik S. Şaumyan özel görevle Bakü'ye gönderildi.⁴⁹ S. Şaumyan Güney Kafkasya'da Bolşevik hakimiyetini tesis etmenin mümkün olmadığını fark ederek faaliyetini Bakü ile sınırlamak zorunda kaldı. Bakü'de çalışan binlerce Rus işçisi ve Taşnaksutyun partisi birleşerek bir Bolşevik hükümetini kurdular.⁵⁰ S.Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler Bakü'nün Türk nüfusuna amansız saldırılara başladı. Bolşevikler Moskova hükümetinin petrol ihtiyacını temin ediyordu. Oluşan bu durum karşısında Azerbaycan'ın yurtsever güçleri, Osmanlı Türklerinin yardımı ile Bakü'yü Bolşevik-Taşnak istilasından kurtarma meselesini ön plana aldı. Moskova'daki merkezi komünist hükümeti Bakü'de Bolşevik hakimiyetini korumak için var gücüyle çalışıyordu. Sovyet Rusyası Kafkasya'da onun politikasına engel olan sebep olarak Osmanlı Devletini ve Almanya'yı gösteriyordu.⁵¹ Tüm bunların bir sonucu olarak Brest-Litovski anlaşmasından sonraki dönemde, yani 1918 Mart ayından başlayarak Bolşevik hükümeti Azerbaycan'a karşı hızlı politika yapmaya başladı. Sovyet Rusyası Kafkasya'yı kaybetmemek için önemli tedbirler aldı. 13 Temmuz 1918'de V. İ. Lenin, askeri ve deniz işleri halk komiserine Bakü'ye 8-10 askeri gemi göndermesi konusunda talimat verdi. 1918 yılının 19 Temmuz'unda Kuzey Kafkasya dairesi Askeri Konseyi oluşturuldu. Ayrıca 20 Temmuz'da da Sovyet hükümeti Bakü'ye askeri kuvvet, silah ve mühimmat gönderdi. V. İ. Lenin'in emriyle askeri devrim konseyinde onun yakın silah arkadaşlarından olan Ter-Arutunyants'ın yönetiminde Bakü'ye göndermek için askeri grup oluşturuldu. Ayrıca, İvanov-Qafqazskinin komutasında Bakü'ye ilk üç tabur asker gönderildi. Ter-Arutunyantsın yönetimi ile oluşturulan askeri grupların

⁴⁹ Рустамова-Тоги́ди С. Март 1918 год. Баку, 2009, s.87

⁵⁰ Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, s.129

⁵¹ Duran T. Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.102

çoğunluğunu Moskova, Petrograd ve İvanov-Voznesenski'de yaşayan Ermeni işçileri oluşturuyordu.⁵²

Moskova hükümeti Kafkasya'ya, özellikle Bakü'ye askeri gruplar göndermekle Brest-Litovsk barış anlaşmasının şartlarını bozdu. Brest-Litovsk barış anlaşmasının VII. maddesine göre Kafkas cephesini terk eden Rus askerleri anlaşmayı bozarak askeri mühimmat ve silahlarını Ermenilere verip gidiyordu.⁵³ Kafkas Cephesi Komutanlığının emrine göre «arka cepheyi» korumak için özel birlikler oluşturuldu. Artık Genel komutanlığın 5, 11 ve 18 Şubat 1918 tarihli emrine esasen çoğu Ermeniler olmak üzere, öngörülen özel askeri birlikler oluşturuldu. Aynı zamanda Rusya'nın çeşitli yerlerinde Ermeni komiteleri faaliyet göstermekteydi. Amaç, Ermeni subay ve gençlerini seferber edip Kafkasya'ya göndermekti. 1917 yılının sonu, 1918 yılının başlarında düzenlenen Ermeni silahlı birlikleri Tiflis'e ve Erivan'a dahil olamadıkları için Bakü'de toplandılar.⁵⁴ Bolşevik Rusyası Azerbaycan'ı istila etmek ve sömürgecilik siyasetini gerçekleştirmek için bu güçlerin yardımından kullandı. Sovyet Rusyasının Azerbaycanla ilgili olan politikasını ustalıkla kullanan Ermeni subayları gelecekte Azerbaycan Türklerine karşı şiddet niyetlerini gerçekleştirmek için düzenli ordu birlikleri kurdu. Zor durumda kalan Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istemek zorunda kaldı.

Bolşevik Rusyası, Bakü şehrini Rusya'nın ayrılmaz bir parçası ilan etti. Sonuçta Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın koşullarını bozmak zorunda kalarak Azerbaycan'ı Bolşeviklerin elinden kurtarma kararı verdi. Sovyet Rusyası, Türk ordusunun Azerbaycan hareketini durdurmak için başka yollar aramaya başladı. Öyle ki, Rusya Almanya-Osmanlı ilişkilerini dikkate

⁵² Балаев А. *Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг.* Баку, 1998, s.108

⁵³ Duran T. *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz)*, 1973, s.110

⁵⁴ Рустамова-Тогиди С. *Март 1918 год.* Баку, 2009, s.98

alıp, Bakü petrolünün bir kısmını Almanya'ya vermekle, Almanların eliyle Türklerin Bakü yürüyüşünü durdurmak niyetinde idi.⁵⁵ Tüm bunların sonucunda Brest-Litovsk barış anlaşmasına ek olarak 27 Ağustos 1918 tarihli Sovyet-Alman anlaşması imzalandı. Sözleşmenin XIV. maddesine göre Almanlar Türk ordusunun Bakü, Şamahı ve Guba kazalarının sınırlarını geçmesine izin vermemeliydi. Bundan başka Sovyet hükümeti Almanların Bakü'deki İngiliz birliklerine karşı askeri operasyonlarına tepki vermemeliydi. Almanya, bir yandan Bakü petrolünden pay almak için Türk ordusunun Azerbaycan hareketine engel olmak istese de, diğer yandan Bakü şehrini ele geçirmek için Türklerle birlikte hareket etmek amacı da güdüyordu.

Harbiye Naziri Enver Paşa, Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a askeri yardımını durdurmaya yönelik Alman ve Sovyet baskılarına önem vermeden bu tarihi fırsattan ustalıkla faydalanarak ordunun Azerbaycan'a hareketine ciddi önem verdi.⁵⁶ Almanya'nın önerilerini reddederek ordunun Azerbaycan'a hareketi için hazırlıklarını sürdürdü. Almanya-Rusya anlaşması tamamen Osmanlı Devletini Güney Kafkasya'dan çıkarma amacı taşıyordu.

Osmanlı ordusunun Azerbaycanda Bolşeviklere karşı yürüttüğü başarılı operasyonlar Sovyet Rusyasını endişendiriyordu. Bu nedenle Rusya Halk Dışişleri Komiseri Ç.Çiçerin, Almanya'daki Rus sefiri A. İoffe aracılığıyla Osmanlı aleyhine Almanya ile diplomatik görüşmelere başladı. Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin bu yolla Bakü Sovyeti Başkanı S. Şaumyanın yardım için sürekli olarak merkezi hükümete başvurularını dikkate alıp diplomatik vaatler verdi.⁵⁷ Sovyet Rusyası Osmanlı aleyhine Almanya ile yakınlaşması Rusya'nın Güney Kafkasya politikasına destek almak amacı taşıyordu. Öte yandan Bakü Meclisi'nde sağcı örgütlerin İngilizleri Bakü'ye davet çağrıları Bolşevik

⁵⁵ Duran T., *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.111*

⁵⁶ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920. Türkiyenin Yardımından Rusyanın İşgalına Kadar.* Ankara, 1998, s.129

⁵⁷Рустамова-Тоғиди С. *Март 1918 год.* Баку, 2009, s.89

hükümetini rahatsız ediyordu. Sovyet Rusyası Osmanlıya karşı tutumunu İngilizlere karşı dasürdürüyordu.

Uluslararası durumun gerginleşmesi Halk Dışışleri Komiseri G.Çiçerin'i büyükelçi A.İoffen'e sık sık talimatlar vermeye mecbur etti. Sovyet Rusyası ile Almanya'nın diplomatik ilişkilerinin genişlemesini şartlandıran faktörlerden biri de Almanya'nın Osmanlı'nın askeri-siyasi durumu ile ilgili derin bilgiye sahip olmasıydı. Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu komutanına gönderdiği resmi mektuplarda Osmanlı ordusunun Azerbaycan hareketını durdurmasını talep etse de, öte yandan Doğu Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya, hem de Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği gizli talimatlarda Bakü yönünde askeri harekatı genişletmeyi talep ediyordu.⁵⁸ Onun emri gayri resmi nitelik taşıdığı için İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorf Türklerin Azerbaycan hareketını imkansız görüyordu. Çünkü Bernsdorf Enver Paşa, Talat Paşa ve Dışışleri Bakanı Nesimi beyle defalarca görüşmeler yapmıştı.⁵⁹ Bu görüşmelerde Osmanlı Devlet adamları Türk ordusunun Azerbaycan hareketının resmi nitelik taşımadığına inandırmaya çalışıyorlardı. Onlar iddia ediyorlardı ki; olsa-olsa Nuri Paşa kişisel isteğiyle Azerbaycan gönüllülerine yardım etmek niyetindedir. Bu konuda ise devletin hiçbir rolü yoktur. Alman Büyükelçisi Osmanlı hükümetinin bu bilgilerini kendi hükümetine veriyordu.

Sovyet Rusyası, Almanya ile olan diplomatik ilişkilerinin sonucunda önemli bilgiler elde etdi. 4 Ağustos 1918'de İngiliz birliklerinin Bakü'ye girişı Osmanlı Devletinin tutumunu, yani onların Azerbaycan uğrunda hiçbir harekette bulunmadığını teyit ediyordu. Ancak Moskova'nın bu alanda rahatlığı uzun sürmedi. Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'nın Bakü'nün koşulsuz teslim olmaması hakkında imzaladığı bildiri, Osmanlı

⁵⁸Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*. Bakı, 1999, s.130

⁵⁹Duran T., *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.102*

ordusunun Azerbaycan hareketini yeniden gündeme getirmiş oldu. Bununla ilgili olarak, Osmanlı Devletinin Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey 8 Ağustos 1918'de Rusya Halk Dışişleri komiserliğine davet edildi.⁶⁰ Çiçerin'le Büyükelçi Kemal Bey'in görüşmelerinde her iki taraf Brest-Litovsk barış anlaşmasını temel alarak birbirine karşılıklı ithamlarda bulundu. Galip Kemal Bey, Rusya'nın iç durumu çok karışık olduğu için Brest-Litovsk barış anlaşmasının şartlarının yerine edilmesinde zorluklar olduğunu bildirdi. Bu nedenle, o böyle bir durumda Moskova'da kalmanın isabetli olmadığını da ayrıcabelirtti. Bundan başka Moskova'daki Alman Büyükelçisi Mirbaxın bir asker tarafından öldürülmesi Osmanlı büyükelçisini daha da rahatsız etti. O, kendisinin ve büyükelçiliğin elemanlarının tehlike ile karşılaştığını fark ederek Moskova'yı terk etmeye karar verdi.8 Ağustos 1918'den itibaren Moskova ile İstanbul arasında diplomatik ilişkiler kesildi.⁶¹

Sovyet Rusyası, Türk ordusunun Bakü hareketini önlemek için Almanya ile gizli görüşmelerini sürdürdü. Rusya'nın Almanya'daki Büyükelçisi A. İoffe iki devlet arasında anlaşma yapılmasını sağladı. 27 Ağustos 1918'de imzalanan Brest-Litovsk barış anlaşmasına ek olarak Alman-Sovyet anlaşması doğrudan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devletine yöneliktir ve anlaşmanın IV. bendi Kafkasya'ya ait olup aşağıdaki maddelerden oluşuyordu:

1. Rusya, Almanya'nın bağımsız bir Gürcistan devletini tanımasını kabul ediyordu;
2. Almanya, Gürcistan hariç Brest-Litovsk barış anlaşmasına göre Osmanlı Devleti dışında üçüncü bir tarafa askeri yardım göstermemeliydi;
3. Almanya, Şamahı ile Bakü arasındaki cepheyi üçüncü bir tarafın geçmesine imkan vermemeliydi;

⁶⁰Cemil Hasanlı *Azerbaycan Tarihi 1918-1920. Türkiyenin Yardımından Rusyanın İşgalına Kadar*. Ankara, 1998, s.132

⁶¹Duran T. *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.102*

4. Rusya Bakü'den çıkarılan petrolün dördte birini Almanya'ya vermeliydi.⁶²

Bu maddeler genel olarak Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı Devletine ihanet idi. Almanya hem manevi, hem de siyasi açıdan doğru hareket etmemişti.

Sovyet Rusyasının ve Almanya'nın tüm girişimlerine rağmen, Türk ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü Bolşevik-Taşnak rejiminden kurtardı.⁶³ Rusya Halk Dışişleri Komiseri bununla ilgili olarak Büyükelçi A.İoffe aracılığıyla Almanya'nın dikkatine bu fikri ilettiler: Bakü'nün Türkler tarafından işgal edilmesi ile Brest-Litovsk Barış Antlaşması bozulmuş olur ve Sovyet hükümeti bundan sonra kendisini Osmanlı ile barış durumunda kabul etmez. Rusya, Brest-Litovsk barış anlaşmasının Osmanlı'ya ait fıkralarının yürürlükten kalktığını beyan etti.⁶⁴ 20 Eylül 1918 tarihinde Sovyet Rusyası Fransızca bir notayı telgrafla gönderdi. Notada Bolşevik hükümeti, Bakü'nün Türk ordusu tarafından işgal edilmesine itiraz etti ve Brest-Litovsk anlaşmasının hukuki geçerliliğini kaybettiğini beyan etti. Nota Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından imzalanmıştı.

Daha sonra Sovyet Rusyası, taraflı olarak Kars, Ardahan ve Batum üzerinde Osmanlı Devletinin hakkını tanımadığını ilan etti. Oluşan durumla ilgili Osmanlı Devleti'nin Başbakanı Talat Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey Almanya ile bir daha görüşmeler yapmak üzere Berlin'e geldi.⁶⁵ Berlin'de onlar Sovyet Büyükelçisi A. İoffe ile Bakü meselesini müzakere ettiler. Bu görüşmede Talat Paşa Bakü meselesinin müzakere yoluyla çözümünü önerdi. Talat Paşa, Türkiye'nin Rus topraklarını işgal etmek niyetinde olmadığını bildirdi. Aynı zamanda Türk ordusu tarafından Bakü'nün istila

⁶²Duran T. *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.144*

⁶³Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999, s.99*

⁶⁴ Duran T. *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973, s.102*

⁶⁵Qasimov M. *I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, 2000, s.203*

edilmesinin düzgün bir karakter taşımadığını, Nuri Paşa'nın resmi bir şahıs olmadığını ve ona devlet tarafından bir yetki verilmediğini de bildirdi. Görüşmelerin sonunda Talat Paşa, Kafkas işlerine hiçbir surette karışmayacağına dair resmen yazılı bir teminat vermeye hazır olduğunu da bildirdi. Ayrıca, Türk ordusunun yakın zamanda Bakü'den çekileceğini beyan etti. Talat paşanın böyle davranması savaşın sonunun yaklaştığına ve Osmanlı Devleti'nin yenileceğine önceden bir işaret idi. Almanya tarafından Osmanlı'nın Kafkasya politikası desteklenmediği için, Türk diplomasisinin Rusya ile bazı anlaşmalar yapmaya hazır olduğunu gösterdi. Talat Paşa'nın bu tutumundan cesaret alan A. İoffe, 24 Eylül 1918 görüşmesinde Bakü'nün tamamen boşaltılmasını ve tüm zararların karşılanmasını Türkiye tarafından talep etti. Sovyet büyükelçisinin bu cüretli davranışına karşı Talat Paşa, Türklerin herhangi bir alanı Sovyet Rusyası'na teslim etmeyeceğini beyan etti. Berlin'de bir ay süren bu görüşmeler hiçbir sonuç vermedi.⁶⁶

Dışişleri Bakanı Ahmed Nesimi Bey, Sovyet Rusyasına verdiği son notada Türk ordusunun Bakü'yü alması konusunda haklı olduklarını belirtti. Son olarak, Sovyet Hükümeti'nden; kendisinin ilan ettiği halkların kendi kaderini tayin etme ilkesinde samimi iseler, bunu Kafkasya'daki milletlere de uygulayınlar talebinde bulundu. Ayrıca, V.İ.Lenin'in halklara kendi kaderini tayin etme hakkı verme planı Sovyet Rusyasının iç durumunu düzeltene kadar kullanılan aldatıcı bir araç olduğu da iletildi.

Osmanlı Devleti birinci dünya savaşına doğrudan Almanya'nın tahriki ile katılmasına rağmen, Almanya savaşın sonuna kadar kendi ortaklık misyonunu şerefle yerine getirmedi. Böylece, Türk ordusunun Bakü harekatı Almanya tarafından takdir edilmedi, aksine bu harekatın önüne geçmek için Almanya Sovyet Rusyası ile aynı cepheden konuşma yaptı.

⁶⁶ Qasimov M. I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, 2000,s 204

Almanya'nın Kafkasya politikasının ağırlık merkezini Bakü petrolünün ele geçirilmesi planı teşkil ediyordu. Türk ordu grubunun Kafkas seferi için Gümrü-Tiflis-Gence demiryolu önem arz ediyordu. Almanya'nın Gürcistan'daki siyasi temsilcisi olan General Von Kress Türk ordusunun bu ulaşım koridorunun kullanımına ciddi engel oluyordu. General Von Kress'in Gürcistan hükümetine verdiği emirlere uygun olarak Gürcistan'ın ulaşım hattı Osmanlı Devleti'nin yüzüne kapandı.⁶⁷ Almanya bu yolla hem Gürcüleri, hem de Ermenileri Türklere karşı cephe yaratmaya teşvik ediyordu. Çünkü Almanya Gürcistan'da bulunan kuvvetleri ile Bakü'yü işgal edemeyeceğini iyi biliyordu. Bakü'yü alamadığı takdirde, en azından Türklere birlikte Bakü'ye girmek niyetinde idi.

Tiflis'te General Von Kress Doğu orduları grup komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta; "Bakü'de düzenin kurulması için sizin serencamınızda olacak bir Alman taburu göndermeye hazırız" deniliyordu.⁶⁸ Bu şekilde Almanya bir Alman taburu hesabına elde edilen zaferden pay almak istiyordu. Türkiye tarafı ise Von Kressin telgrafına cevabı geciktirdi ve tekbaşına Bakü'yü almak için zaman kazandı. Almanlar Türk ordusunun Azerbaycan hareketini önlemek için başka yolları denemek istiyorlardı. Bunun için Osmanlı karargahında önemli pozisyonlarda çalışan Alman subayları özel bir plan hazırlamışlardı. Bu plana göre Türkleri öne alarak Batum-Tiflis-Bakü demiryolu ile Alman askeri birleşmesini hareket ettirmek, Hazar denizinde donanmanın hesabına kontrolü ele almak ve nihayet, İran'da sıkıştırılmış İngilizlerin yerine Enzelide askeri karargah yaratmaktı. Bu üçgende nüfuzunu artırmakla Almanlar Bakü'de hakimiyeti ele geçirmek istiyordu. Bu konuda Almanlar,

⁶⁷Qasimov M. *I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. Bakı, 2000, s.225

⁶⁸Fisber L. *The War for Baku. "Oil Imperialism"*. Ch. 1. London, 1976, s98

Gürcü ve Ermenilere karşı umut besliyordu.⁶⁹ Almanya'nın, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kıskançlıkla yaklaşması tesadüf değildi. Azerbaycan hükümetini tanımayan Almanya, Azerbaycanlıları da Türk kabul etmiyor, Azerbaycanlıların Tatar olduklarını iddia ediyordu. Bu yolla Almanlar Azerbaycan ile Türkiye arasında olan etnik yakınlığı inkar etmek istiyordu. Genel olarak, Avrupa devletlerinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan'a dair politikası gözden geçirildiğinde; "onların Azerbaycan'a gösterdikleri dikkat, Osmanlı Devleti dışında Azerbaycan halkının çıkarlarına değil, bu devletlerin jeopolitik çıkarlarına hizmet ediyor" sonucunu çıkarmak mümkündür.

Azerbaycan'ın en eski yaşam yerlerinden biri olan Nahçıvan toprağı da Birinci Dünya Savaşı yıllarında zor duruma düşmüştü. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra imzalanan Erzincan Mütarekesi ile (18 Aralık 1917) Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilmeye başladı. Ancak Rus ordusu çekilirken, işgal ettikleri toprakları Ermenilere teslim etmeye çalışıyordu.⁷⁰ Kafkas cephesini terk eden ve kontrol edilemeyen Rus askerleri silahlarını bölgenin Hıristiyan nüfusuna, özellikle Ermenilere teslim ediyordu. Bu nedenle Ermeniler örgütlü ordu oluşturdular. Bu işte Bolşevik hükümeti onlara yakından yardım ediyordu. Bolşevik-Sovyet ordu komutanlığının 26 Aralık 1917 tarihli 136 sayılı emrine esasen Ermeni ordusu kuruldu. Ordunun komutanı antitürk Ermeni generali Andranik idi. 1918 yılının başlarında Ermeni ordusu 17 bine yaklaşmıştı.⁷¹ Ermeniler, merkezi Erivan olmak üzere, Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş, Nahçıvan ve Zengezurun da dahil olduğu bölgede bir Ermeni devleti kurmak için kendi birliklerini organize etmeye başladılar.

⁶⁹ Qasimov M. I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, 2000, s.201

⁷⁰ Əroğlu Ə. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000, s.33

⁷¹ Əroğlu Ə. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000, s.33

Kafkasya Müslümanları, aynı zamanda Nahçıvan nüfusu, Ermeni komitelerinin bölgede Müslümanlara karşı uyguladığı vahşetin önüne geçmek için Türk ordusunun bu duruma karşı bir tutum sergilemesini talep ediyordu. Bu arada, devam eden Brest-Litovsk görüşmelerinde hiç bir sonuç alınamıyordu. Öte yandan, Rus ordusunda başını alıp giden düzensizlik bölgede kargaşa yaratıyordu.

Kafkasya bölgesinde Müslüman Türk nüfusu için oluşan tehlikeli durumu dikkate alan Türk ordu komutanlığı bazı tedbirler aldı. Vehip Paşa'nın komutasında 3. Türk ordusu yeniden kuruldu. Albay Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk Kafkas Ordusu askeri operasyonlara başladı. Yapılan askeri operasyonlar sonucunda Erzincan, Trabzon, Erzurum, Batum işgalden kurtarıldı. Kazım Karabekir Paşa, 25 Nisan 1918'de Ermeni kuvvetlerinden Kars'ı boşaltmalarını istedi. Kars, 25 Nisanda Türk kuvvetlerine teslim oldu.⁷²

30 Kasım 1918'de Kars şehrinde büyük bir kongre yapıldı. Ordubad, Nahçıvan, Serderabad, İğdır, Qemerli, Ahıska, Ahılkelek bölgelerinden milletvekili sıfatı ile 70 temsilci kongreye katılmıştı. Kongrenin aldığı karara göre, merkezi Kars şehri olmakla Batumdan Ordubada, Ağrı Dağından Karadeniz kıyılarına kadar uzanan Müslüman Türk arazilerinde Milli Konsey Hükümeti kuruldu. Ahıska Hükümeti ve Aras Türk Hükümeti Milli Konsey Hükümeti'ne birleşti. 12 bakandan oluşan hükümetin başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey idi.⁷³

11 Kasım 1918'de Almanya'nın teslim olması ile I. Dünya Savaşında askeri operasyonlar dönemi sona erdi. Bundan sonraki aşamada Nahçıvan daha karmaşık bir durum ile karşı karşıya kaldı. Ermeni komiteleri, İngiliz, Amerikan ve Bolşevik yardımı sayesinde Nahçıvan topraklarını ele geçirmek

⁷²Həsənov C. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920 illər*. Bakı, 1993, s.58

⁷³Musayev İ.M. *Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920)*. Bakı, 1992, s.73-74

istedi. Fakat kahraman Nahçıvan halkı çarpışarak kendi topraklarını Ermeni işgalinden kurtarabildi.

Azerbaycan'da tüm siyasi süreçlerin gidişini belirlemiş olan Petrograd'daki Ekim 1917 darbesi sonucu Bolşeviklerin iktidara gelmesi Bakü'de de sosyal-siyasi güçler arasında giden mücadeleyi daha da yoğunlaştırdı.

Bakü'de hakimiyet meselesi çeşitli sosyal-siyasi güçleri çok sert şekilde karşı karşıya bırakmıştı. Eğer Eser, Menşevik ve Daşnaklar koalisyon demokratik bir toplum, yani Güney Kafkasya'nın çeşitli kentlerinde olduğu gibi Sosyal Güvenlik Komitesi oluşturmak isterlerse, Bolşevikler iktidarın Bakü Sovyetine verilmesini talep ediyorlardı. Bolşeviklerin hedefi Rusya'nın eski müstemlekelerini başka-başka adlar altında koruyarak tek bir yönetimde birleştirmek idi. Fakat, Azerbaycan'da esasen Azerilerin dışındaki milletlerden oluşan Bolşeviklerin sosyal dayanakları çok zayıftı. Ekim Devrimi öncesinde Bakü şehri yönetimi için yapılmış seçimlerde Bolşeviklerin aldıkları 3770 oyun 2600'den fazlası Rusların çoğunlukta olduğu Bakü garnizonundandı. Seçimlerde ilk kez yer alan Musavat partisi 25.000 seçmenden 10.000 oy alarak oyların %40'ını almıştı.⁷⁴

Bu mesele Ekim ayında gerçekleştirilen Bakü Sovyeti toplantılarında gergin tartışmalara neden oldu. Eser, Menşevik ve Taşnaklar ne kadar çalıştılsa da kendi istediklerine nail olamadılar. Bakü Sovyeti 26-27 Ekim tarihli geniş toplantılarında sosyal güvenlik komitesinin oluşturulması hakkında karar kabul etse de Bolşevikler onun aleyhine tavır sergilediler, halk tarafından savunma yapılmadığını belirterek bir sonraki oturumların geçirilmesini başardılar.

⁷⁴ Yaqublu N. *Musavat partiyasının tarixi*. Bakı, 1996, s.64

Kasım'da Bolşevikler aynı mahiyette Bakü Sovyeti'nin konferansını toplantıya çağırıp Bakü'de Ermeni Stepan Şaumyan başta olmak üzere Sovyet hakimiyetini ilan ettiler. Bakü Sovyeti'nin yürütme organına Sovyet hakimiyetini savunan partilerin temsilcileri dahil edildiler. Bunlara Şaumyan, Caparidze, Fioletov, Basin ve başka önemli isimler de dahildi. Bunlar da aslında Azerilerin dışında kalan kavimlendendi. Eser-Menşevikler Bakü Sovyeti tarafından iktidarın ele alınmasını yasadışı saydıklarından protesto yaparak 2 Kasım tarihli oturumu terk etdiler. Sonuçta 488 temsilciden 144 kişi salonu terk etmişti. Geri kalan 344 kişinin çoğunluğu gerçek vekiller değil, Sovyete dahil edilmiş maden-fabrika komisyonlarının, Pol, Rota komiteleri temsilcileriydi. Menşevikler demokratik yolla seçilmeyen maden-fabrika komisyonları birliklerinin temsilcisi olamaz diye karşı çıktılar. Bolşevikler ise maden-fabrika komisyonları temsilcilerini Sovyete çekerek onlara oy kullanma hakkı vermiş, bu da onlara zafer kazandırmıştı.⁷⁵

Böylelikle, Bolşevik-Taşnak ittifakı da resmi bir hüviyet kazandı. Musavat Partisi anti-Azerbaycan faaliyeti gösteren Yürütme Komitesine girmedi. Bu şartlarda Antanta Devletlerinin, özellikle ABD, İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile Kasım ayında Tiflis'te Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinden ibaret Trans-Kafkasya Komiserliği ve Temsilciliği kuruldu.⁷⁶ Ancak burada da farklılıklar söz konusuydu. 1917 yılının Aralık ayında imzalanan Erzincan Anlaşması ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kafkas cephesinde ateşkes ilan edildi.⁷⁷ Barış şartlarına göre, Rus ordusu işgal ettiği topraklardan geri çekilmeliydi. Kafkas cephesinden dönerek Rusya'ya giden Rus askerleri Azerbaycan köylerini talan ederek geri döndüler, bazıları ise açlık ve sefalet içerisinde olduklarından Rusya'ya dönmektense Bakü'de kalmayı tercih

⁷⁵Мәммәдзадә М. В. *Көylü һәрәкәти. Ленин милли сийасәти*. Баки, 2007, s.183

⁷⁶Нәсәнов С. *Азәрбајҹан бейнәлхалқ мүнәсәбәтләр системиндә. 1918-1920 illәр*. Баки, 1993, s.44

⁷⁷Балаев А. *Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 гола в Азербайджане*. М., 2008, s.184

ediyorlardı. Rus ordusu kendi silah ve mühimmatını Ermenilerle, Bakü Bolşeviklerine verdiği için Azerbaycan ahalisi silahsız kaldı.

1918 yılının Mart başlarında Bakü Sovyeti 20.000 silahlı güç topladı.⁷⁸ Bolşeviklerin ve Ermeni partilerinin en güçlü rakibi Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele eden, geniş sosyal desteği olan ve yerli ahalinin savunduğu, milli bağımsız cumhuriyetin ilkelerini ileri süren Musavat Partisiydi. Bolşevik hükümetini kuvvetlendirmek, Türklerin muhtemel saldırılarına karşı tedbir almak ve Musavat başta olmak üzere milli güçleri birer güç olmaktan çıkarmak gerekçeleriyle S. Şaumyan Azerbaycan Türklerinin soykırımını başlattı. Sınıflar arası çatışma, Türkler ve Müslümanların toplu imhalarına döndü. Azerbaycan aydınları ise Müslüman ahaliyi sakinliğe, sıkıntı ve zorluklara tahammül etmeye çağırıyorlardı. 30 Mart akşam saat 5'te Bakü'de ilk ateş açıldı. Mart soykırımı başlayana kadar kendilerinin tarafsızlığını ilan eden Daşnaksütyun Partisi, Ermeni Milli Konseyi ve Ermeni Kilisesi Bakü Sovyetini savundu. Ermeni askerleri ve Bakü'deki Ermeni aydınları da bu çatışmalara katıldı. Azerbaycanlılar katliamları önlemek için 31 Mart'ta ateşkes ilan etti. Azerbaycanlılara ait kamu binaları, Milli semboller, kültür ocakları ve gazetelerin binaları yakıldı. 2 Nisan'a kadar devam eden soykırımda 12.000'den fazla Türk ve Müslüman öldürüldü.⁷⁹

Şamahı, Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıgabul ve Salyan'da da benzer katliamlar yapıldı. Bu talanlardan en çok Şamahı kazası zarar gördü. 1914-1920 yılları arasında Türklere ve Müslümanlara karşı yapılan bu katliamların coğrafyası Anadolu, Güney Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Borçalı dahil olmak üzere oldukça geniştir. Yapılan bu katliamın asıl sebebi bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasını önlemek ve milli kuvvetleri yok etmektir. Tüm bu zulüm ve katliamlarla, milli kuvvetleri zayıflatmakla bağımsız

⁷⁸ Рустамова-Тоғиди С. Март 1918 год. Баку, 2009, s.131

⁷⁹ İskəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, 1997, s.54

Azerbaycan Devleti'ni kurmak idealinin önünü kesmek mümkün olmadı. Bağımsız devlet kurmak uğruna yapılan mücadelede azim daha da güçlenmiş oldu. Türk ve Müslüman dünyasının manevi mesuliyetini taşıyan, Türklüğün ve halifeliğin merkezi olan Osmanlı Devleti harekete geçti ve 26 Mayıs'ta Tiflis'te Trans Kafkasya toplantısı yapıldı. 27 Mayıs'ta Azerbaycan'ın yönetimi görevini üstlenecek Azerbaycan'ın geçici Milli Konseyi ilan edildi. M. E. Resulzade de bu Konseyin başkanı, H. Ağayev ve M. Seyidov başkan yardımcılarını seçildiler. 28 Mayıs 1918'de Hasan Bey Ağayev'in başkanlığında ve M. Mahmudov'un katipliği ile Tiflis'teki Orient Otelde toplanan 26 kişilik Azerbaycan Milli Konseyi, Azerbaycan'ı bağımsız devlet ilan etti. Fethali Han Hoyskiy'e sekiz bakandan oluşan bir hükümet kurma görevi verildi.⁸⁰

Altı paragraftan ibaret olan "İstiklal Beyannamesi"nde;

- "Büyük Rus Devrimi'nin sonucunda Rusya'da öyle bir siyasi kuruluş meydana geldi ki, o, devlet dairelerinin farklı yerlere dağılmasına ve Rus askerlerinin Trans-Kafkasya'yı terk etmesine kadar icraatlarda bulunmuştur. Bu durumda kendi kuvvetleri ile baş başa bırakılmış olan Trans-Kafkasya Halkları yönetimlerini kendi ellerine alarak Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti'ni kurdular. Ancak, siyasi gelişmelerin sonucunda Gürcü halkı Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsız Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmayı daha uygun bulmuşlardır. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın bitmesiyle ilgili olarak Azerbaycan'ın mevcut siyasi durumu, ülkenin dahilinde görülmemiş anarşiye Doğu ve Güney Trans-Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan için kendi devlet kuruluşunu oluşturmayı büyük bir gereklilik hissetmektedir, Azerbaycan halkının içine düştüğü dahili ve yabancı durumdan ancak bu şekilde kurtarmak mümkün olacaktır. Halkın oylarıyla seçilmiş olan Azerbaycan Milli Konseyi bunun temelini şimdi burada atarak tüm halka ilan etmektedir:

⁸⁰Nəsibzadə N. *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Bakı, 1990,s.64

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı bağımsızlık hukukuna sahiptir; güney ve doğu Trans-Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan tam bağımsız bir devlettir.
2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idare şekli Halk Cumhuriyeti olarak tespit edilmiştir.
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler ve halklar ile dosttur.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, din, sınıf ve cins farkına bakmaksızın sınırları dahilinde yaşayan tüm vatandaşlarının siyasi ve vatandaşlık haklarını temin eder.
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan tüm milletlere serbest kalkınma için geniş olanak sağlıyor.
6. Milli Meclis toplanana kadar Azerbaycan idaresinin başında genel seçim yolu ile seçilmiş Milli Konsey ve Milli Konseyekarşı sorumlu olan geçici hükümet bulunur.⁸¹

Bundan sonra Azerbaycan Milli Konseyi ve hükümeti bağımsız devletin tanınması için diplomatik-siyasi faaliyete başladı. 30 Mayıs'ta geçici hükümetin başkanı Feteli Han Hoyski, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulmasıyla ilgili bilgiyi telgrafla yabancı ülke başkanlarına bildirdi. Azerbaycan tüm Doğu aleminde ilk kez olarak demokratik cumhuriyet yönetimini kurdu. O Parlamento, Cumhuriyeti idi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dış politikasında ilk başarılı adımı 4 Haziran'da Batum'da Osmanlı Devleti ile Barış ve dostluk anlaşmasının imzalanması oldu.⁸² Bu anlaşma ile Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Osmanlı Devleti oldu. Anlaşmanın 4. maddesine göre ihtiyaç olursa Osmanlı Devleti Azerbaycan'a askeri yardım göndermeyi de kendi üzerine

⁸¹*Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (akad. Z.M. Bünyadovun red. altında)*. Bakı, 1990,s.273-275

⁸²*C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində*. 1918-1920 illər. Bakı, 1993,s.79

görev olarak almıştır.⁸³ Aynı paragrafa uygun olarak Milli Konseyin Başkanı M. E. Resulzade ve Dışişleri Bakanı M. Hacinski Osmanlı Devletinden askeri yardım istediler. Haziran ayının başlarında Nuri Paşa'nın liderliğindeki "Kafkas İslam Ordusu" Gence'ye geldi. 6 Haziran'da İ. Lenin'in talimatı ile Ş. Şaumyan, Gürcistan hükümetine bir mektup yazarak Osmanlı ordusunu kendi arazisinden Azerbaycan'a geçmesine müsaade etmemesini rica edip, karşılığında ise Sovyet Rusyası'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacağını söz vermişti.⁸⁴

Osmanlı ordusunun Genceye gelmesinin önüne geçemeyen Gürcistan hükümetinin Azerbaycan Milli Konseyine yaklaşımı değişti. Gürcistan hükümetinin talebi ile 16 Haziran 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi ve hükümeti Gence'ye taşındı. Fakat Gence'de Nuri Paşanın yeni hükümete güvensizlik göstermesi nedeniyle hükümet krizi yaşandı. Krizden çıkmak için Milli Konseyin 17 Haziran'daki toplantısında iki karar kabul edildi. Birinci kararda, geçici hükümetin altı aydan geç olmamak üzere Yürütme Meclisini toplamaya mecburdur, diğer konuların çözümünde ise tam hukuka sahiptir. İkinci karara göre ise Milli Konsey etkinliğini durdurarak tüm hakimiyeti Feteli Han Hoyski'nin başkanlığıyla kurulan hükümete verir.⁸⁵ Böylece "Haziran kriz"i Milli Konseyin etkinliğini geçici olarak durdurmasıyla sonuçlandı. Bununla da Azerbaycanın bağımsızlığı korunup kollandı.

Aynı günde F. Hoyskinin başkanlığı ile ikinci hükümet kurulu kuruldu.⁸⁶ Hükümet, oluşan gergin durumu dikkate alarak 19 Haziranda tüm Azerbaycan şehirlerinde ve ilçelerinde sıkıyönetim ilan etti. Hükümetin ve Kafkas İslam Ordusunun temel görevi Bakü'yü ve çevre bölgeleri Ermeni-Bolşevik işgalinden kurtarmak ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamaktı. Bunlar olmadan bağımsızlık mümkün değildi.

⁸³ Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 1998,s.25

⁸⁴ Qasimov M. I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, 2000,s.197

⁸⁵Nəşibzadə N. *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Bakı, 1990,s.58

⁸⁶ Həsənli C. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*. (1918-1920). Bakı, 2009, s.48

25 Nisan'da Mart katliamıyla ölenler üzerine araştırma yapma bahanesiyle Bolşevikler Bakü Halk Komiserleri Sovyetini (HKS) kurdular. HKS Sovyetleşme adı altında Azerbaycanı işgal etmek için Ermeni silahlı kuvvetlerine sahip çıkmaktaydı. Müslüman halkın katledilmesinde Z. Avestiyan, N. Gazaryan ve Hamazaps'ın adları ön plandaydı.⁸⁷

6 Haziran 1918'de HKS askeri ve deniz işleri komiseri T.N. Korqanov Gence üzerine hücum emri verdi. Haziranın 10'unda Bakü Sovyetinin askeri kuvvetleri Güney Kafkaz demiryolu hattı boyunca hücumu geçerek Hacıqabul-Kürdemir-Müsüslü yönünde ilerlediler. 12 Haziran'da Kürdemir işgal oldu. 27 Haziran'dan 1 Temmuz'a kadar Göyçay civarında devam eden şiddetli çatışmalarda Bakü Sovyetinin ordusu ağır yenilgiye uğradı.⁸⁸ Onların Gence'ye saldırılarının önüne geçildi. Artık Azerbaycan-Osmanlı askeri kuvvetlerinin başlıca görevi Bakü'yü işgaldan kurtarmak idi. Ordunun bu ismi taşımasındaki esas amaç; Bakü hürriyetine kavuştuktan sonra çıkabilecek olan diplomatik, siyasi ve askeri sorunları önlemektir. Ordu, 20 Temmuz'da Bakü'ye doğru hücumu geçti. Azerbaycan-Osmanlı ordusunun Bakü'yü kurtarmak için hücumu geçmesi Bakü HKS'nin durumunu çok zorlaştırdı. Çoğu, Ermeni Taşnaklarından ibaret olan Kızıl ordunun savaş kabiliyetini kaybettiğini, ancak yağma ve soygunla uğraşmış olduğunu gören Ş. Şaumyan Moskova'nın diplomatik yardımına ve İran'daki Rus-Kazak birliklerinin komutanı L. Biçeraxov'un yardımından umutluydu. Fakat L. Biçeraxov da Azerbaycan-Osmanlı ordusunun hücumunun önüne geçemedi.⁸⁹

Sovyet Rusyası, Almanya ile görüşmelere başlayıp, petrolün bir kısmını Almanlara devretmek şartıyla Osmanlıları Bakü'ye bırakmamak ve diplomatik

⁸⁷ Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, s.202

⁸⁸ Cemil Hasanlı Azerbaycan Tarihi 1918-1920. Türkiyenin Yardımından Rusyanın İşgalına Kadar. Ankara, 1998, s.82

⁸⁹ Seyidzadə D. *Azərbaycan XX Əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*. Bakı, 2004, s.203

yolla Bakü'yü elde tutmak istiyordu. Hatta V.I. Lenin S. Şaumyana, Bakü elden çıkarsa büyük petrol kuyularını yok etme emrini vermişti.⁹⁰

HKS'nin Ermeni-Taşnak ve Menşevikleri, Bakü'ye hiçbir şekilde Sovyet Rusya'nın yardım edemeyeceğini bildiğinden, İran'dan İngilizleri davet etmeyi uygun gördüler. Bakü Sovyeti'nin Bolşevik gurubuna baskıdan vazgeçtiler. Sonuçta Menşevik-Taşnak ittifakı zemininde "Sentrokaspi ve Sovyetin Müveggati İcraiyya Komitesinin Riyaset heyeti diktatürası" denilen hükümet oluşturuldu. Bundan sonra Denstervil başta olmak üzere İngiliz orduları Bakü'ye geldi.⁹¹

1918 yılının yaz ve sonbaharında Azerbaycan ve Osmanlı ordu birlikleri Bakü'yü, Türk ve Müslüman ahaliyi soykırımdan kurtarmak için operasyonlara başladı. İngilizler Bakü'yü terk etmek zorunda kaldılar. Ermeni birliklerinin bir bölümü Enzali'ye kaçtı. Eylül'ün 15'inde Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı.⁹² Kısa bir zaman zarfında Bakü'de kanun ve hukuk işler hale geldi. Şehrin tüm milletlerden olan ahali rahatlık buldu. Azerbaycan hükümeti 17 Eylülde Bakü'ye taşındı.

AHC Hükümeti, Azerbaycanın ezeli toprakları olan Nahçıvanda, Zengezurda, Karabağda, Lenkeranda da kendi hakimiyetini kurmak için adımlar atmaya başladı. Bu nedenle Ocak 1919'da Karabağ Genel Valiliği kuruldu. Bu valiliğe Zengezur, Şuşa, Cavanşir ve Cebrayıl kazaları dahildi. Xosrov Paşa Bey Sultanov Genel-Vali tayin edildi. Bundan başka Nahçıvan Genel Valiliği kuruldu. En son olarak da Azerbaycan'ın Güney topraklarında

⁹⁰ Qasimov M. *I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. Bakı, 2000, s.221

⁹¹ Qasimov M. *I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)*. Bakı, 2000, s.222

⁹² Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*. Bakı, 1999, s.97

tesis edilmiş Muğan Sovyet Cumhuriyeti sonlandırıldı. Bununla birlikte AHC kendi hakimiyetini Cumhuriyetin tüm topraklarında kurmuş oldu.⁹³

Ancak savaş sonunda Osmanlı'nın mağlup olması Azerbaycan'ın talihine de tesir etti. Mondros mütarekesinden sonra İngiliz generali Tomson'un komutanlığında müttefik kuvvetleri Bakü'ye geldi.⁹⁴

Paris Sulh Konferansından sonra Bakü'yü terk eden İngilizlerin şehir limanının yönetiminin ve askeri gemilerin bir kısmının Azerbaycan Hükümeti'ne verilmesi sebebiyle Hazar Deniz Donanması kuruldu. Yabancı politika sahasında Azerbaycan hükümetinin ilk adımı 1919 yılında Paris Sulh Konferansına gönderilecek temsilciler meclisinin oluşmasını ve statüsünü belirlemek oldu. M. Hacinski, A. Ağaoğlu, A. Şeyhülislamov, C. Hacıbeyli, M. Mehdiyev, M. Meherramov'dan ibaret temsilciler heyetine ünlü siyasi lider, parlamentonun başkanı A. Topçubaşov liderlik ediyordu.⁹⁵

Bu sırada İstanbul'da A. Topçubaşov İngiltere, ABD, İtalya, İsveç, İran, Hollanda v.b. ülkelerin askeri ve diplomatik temsilcileri ile bir takım faydalı görüşmelerde bulundu. Azerbaycan temsilciler heyeti konferansa katıldılar. 2 Mayıs'da ABD Başkanı V. Wilson'un girişimi ile ilk defa Azerbaycan meselesi Versal sulh konferansının Dörtler Konseyinin toplantısında tartışıldı. 28 Mayıs'da V. Wilson, Azerbaycan temsilcilerini kabul etti. Konferansta Ermeniler, ABD vasıtasıyla Azerbaycan'dan arazi iddiaları konusunu neticelendirmek isteseler de bu istekleri olmadı.

Trans-Kafkasya Birliği'nin dağılması sonucundaoluşan yeni devletlerden biri Ermenistan yahut Ararat Cumhuriyeti idi. 1918 yılına kadar Kafkasya'da Ermenistan adında bir devlet olmamıştı. Çarlık, işgalden sonra yaklaşık 1 milyon Ermeni'yi yabancı ülkelere naklederek Kafkasya'yı Ermenileştirmeye

⁹³ Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 1998,s.133

⁹⁴Həsənov C. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920 illər.* Bakı, 1993,s.154

⁹⁵Nəşibzadə N. *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti.* Bakı, 1998,s.134

başladı. 1918 yılının Mayıs ayında Ermenistan Devletini kurmak için bir başkent gerekiyordu. Ermenistan liderleri, ahalisi esasen Azerbaycanlılardan ibaret olsa da Erivan şehrini başkent yapmak istiyorlardı. Onlar Azerbaycan'a müracaat ederek Erivan'ı başkent olarak kendilerine verilmesini rica ettiler. Gergin görüşmelerden sonra Azerbaycan Milli Konseyi ihtilaflara son vermek için Erivanı Ermenilere vererek başkent olmasına razı oldular.⁹⁶ Fakat daha sonra Ermeniler yeni yeni arazi taleplerini ileri sürdüler.

İngiltere Temsilciler Heyetinin teklifi ile Versailles Yüksek Konseyi (Versal Ali Konseyi) 1920 yılının Ocak ayında Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdı.⁹⁷ Bakü'de İngiltere, Fransa, ABD, İsveç v.b. ülkelerin diplomatik ve konsolosluk temsilcileri vardı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını 20'ye yakın devlet tanıdı. Fakat bu dönemdeki uluslararası konjoktür Azerbaycan'ın lehine değildi. Aynı zamanda Bolşevik Rusyası bağımsız Azerbaycan Devleti'nin varlığını kabul edemiyor ve onu kendisi için bir tehlike olarak görüyordu.

1919 yılının sonu ile 1920 yılının başlarında Azerbaycan'da durum çok gergindi. Bir taraftan Sovyet müdahalesi tehdidi, bir taraftan da toplumsal güçlerin, siyasi partilerin kutuplaşması, Azerbaycan'ın gelişme yollarına dair bakışların, makamların barışmazlığı, ekonomik ve mali krizin çakışması Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin durumunu hayli zorlaştırdı. Parlamentoda ve hükümette de parçalanma meydana geldi. Mevcut yapıyı devirme yolunu seçen gruplar meydana gelmişti.

1920 yılının Ocak ayında Antanta ülkeleri tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması olacak tehlikeyi bertaraf edemedi. Sovyet Rusyasının Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi genişledi. Sovyet Rusyası halkların kaderini tayinetme hakkına ilişkin verdiği sayısız beyannameleri atlayarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıyor ve onun Rusya'dan ayrılması gibi siyasi

⁹⁶ Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 1998, s.132

⁹⁷Həsənli C. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1918-1920)*. Bakı, 2009, s.196

bir sözleşmeyle anlaşmak istemiyordu. Bunların sonucunda “Bağımsız Sovyet Azerbaycanı” sloganıyla bağımsız bir komünist partisinin kurulması meselesi ileri sürüldü. 1919 yılının Mayıs ayında düzenlenen “Ümumbaki” parti toplantısında uluslararası prensip üzere Azerbaycan KP’nin oluşturulmasına karar verildi.⁹⁸ 11 Şubat 1920’de Bakü’de işçi kulübü binasında gizli bir ortamda Azerbaycan komünist örgütlerinin birinci kurultayı oldu. Kurultayda tüm komünist partilerinin Azerbaycan KP adı altında birleştirildiği beyan edildi ve 43 kişilik Merkezi Komite seçildi.⁹⁹

Rusya KP’nin bölümü olarak oluşan Azerbaycan KP’nin I.Kurultayı parti örgütlerini mevcut hükümeti yani AHC’ni yıkmaya ve Sovyet hükümetini kurmaya yönlendirdi.

Rusya,1920 yılının Ocak- Şubat aylarında Azerbaycan’ı işgal etme planını hazırlıyordu. Azerbaycan’ı işgal etme işini kolaylaştırmak için Ermenilerin Karabağ’a saldırısı düzenlendi. Kızıl Ordu ile anlaşmaya gelen Ermeniler Nevruz bayramı günlerinde aniden Hankendi garnizonuna saldırdılar. Askeri Bakanlığın yaptığı girişimler sonucu Ermeni askeri birlikleri Hankendi’den dışarı çıkarıldılar. Fakat Ermeniler Rusların yardımıyla Esgeran Kalesini ele geçirdiler. Esgeran Kalesini geri almak ve Karabağ’da Ermeni ayaklanmasını bastırmak için Azerbaycan hükümeti General Habib Selimov liderliğindeki ordunun büyük bir kısmını Karabağ’a göndermeye mecbur kaldı. Esgeran Kalesi kısa zamanda tahliye oldu ve Karabağ ayaklanması bastırıldı.¹⁰⁰

Rusya, Karabağ olaylarını organize etmekle Azerbaycan hükümetinin dikkatini oraya yönlendirmek istiyordu. Böyle de oldu. Karabağ’da yaşanan olaylar Azerbaycan Parlamentosu’nda tartışıldı. Parlamentonun bazı üyeleri Kızıl Ordu’nun yardımının gerekli olduğunu kaydettiler. Rusya Azerbaycan

⁹⁸ *Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (akad. Z.M. Bünyadovun red. altında)*. Bakı, 1990, s.245

⁹⁹ Həsənli C. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1918-1920)*. Bakı, 2009, s.208

¹⁰⁰ *Azərbaycan belgələrində Ermeni sorunu. 1918-1920*. Ankara, 2001, s.182

hükümeti kapsamında kendisine arka çıkmak istiyordu. Bunda da bir yere kadar başarılı olmuştu. Azerbaycan hükümeti, Ruslar için kuzey sınırlarda olan orduları Karabağ'a yöneltmekle Azerbaycana giriş yolunu açmış oldu.

1920 yılının 25 Nisan'ını 26 Nisan'a bağlayan gecesi Rus askerleri Azerbaycan'a kuzeyden saldırdılar. Xaçmazı, Yalamanı tuttular ve Bakü'nün girişinde bekleyerek Azerbaycan hükümetine iktidarı devretmesi hakkında ultimatom gönderdiler. Ultimatomu tartışmak için 27 Nisan'da parlamento toplandı.¹⁰¹ Toplantıda uzun süren tartışmalardan sonra kan dökülmemesi için belli şartlarla teslim olmaya karar verildi.

Neriman Nerimanovun başkanlığında Azerbaycan SSR Halk Komiserleri Sovyeti kuruldu.¹⁰² Bakü'deki yabancı devletlerin diplomatik temsilcileri hapsedildi. Cumhuriyet devrinde kazanılan hakların tamamı iptal edildi. Bolşevik iktidarının ilk günlerinden itibaren Azerbaycan Halkı işgale karşı direnç gösterdi. Gence, Karabağ, Zagatala, Lenkeran v.b. yerlerde Sovyet iktidarı aleyhine isyanlar başladı.¹⁰³ Ancak, mukavemet hareketinin sosyal destekleri pek güçlü değildi. Bununla birlikte anti Sovyet mücadelesi farklı yollarla devam ediyordu. Dışarıya gitmek mecburiyetinde kalan Azerbaycanlı sosyal ve siyasi liderler Bolşevik diktatörlüğüne karşı mücadeleyi devam ettiriyorlardı. İşgalden sonra Cumhuriyet devri liderleri ağır takiplere maruz kaldılar. 1920-1921 yıllarında Milli hükümetin eski başkanları F. Hoyski ve N. Yusifbeyli, parlamentonun başkan yardımcıları H. Ağayev, C. Behbudov, hükümet üyeleri H. Rafibayov, İ. Ziyadhanov, Pedagog F. Köçerli ve diğerönde gelen kişiler Ermeni teröristler tarafından öldürüldüler.¹⁰⁴ M. E. Rasulzade hapsedilerek Moskova'ya götürüldü. Fakat Bolşeviklerle birlikte çalışmaktan imtina eden Resulzade 1922 yılında Finlandiya'ya, oradan da Türkiye'ye göç

¹⁰¹ Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990,s.176

¹⁰² Bayramova R. *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*. Bakı, 2007, s.25

¹⁰³ Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.12-14

¹⁰⁴ Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.18

etti. M. E. Resulzade göç ettiği yıllarda da bağımsız Azerbaycan uğrunda faaliyetini devam ettirdi.¹⁰⁵

Böylece, Azerbaycan'ın 23 aylık istiklaline son verildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti az bir süre yaşadı ancak yirminci yüzyılda Azerbaycan halkının yaşamında tarihi bir aşama olarak Azerbaycan halkının geleceğinin, bağımsızlığının, özgürlüğünün ve egemenliğinin temelini oluşturdu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin bağımsızlığına son verildikten hemen sonra Azerbaycan'da komünist iktidarının tesis edilmesine başlandı. Aynı zamanda dış güçlerin de Azerbaycan'a baskıları artmaya başladı. 1920 yılının başlarından itibaren Azerbaycan'a karşı dış tehlike daha da güçlendi. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Antanta devletleri tarafından tanınması Sovyet Rusyasının ülkemize karşı siyasi kıskançlığını daha da arttırmıştır. Cephelerdeki zaferlerden sonra durumu gelişmiş Sovyet Rusyasının dış politikasında günün önemli meselelerinden biri olarak "Azerbaycan meselesi" dururdu. "Yeni dünya" gazetesinin 13 Ocak 1920 tarihli "Tufan karşısında" adlı makalesinde: "Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini kurmak gerekir..." diye yazıyordu.

Bu ideolojik propagandanın ve ciddi uyarının arkasında çok sinsi niyet dururdu ki, bu da 1920 yılı 27 Nisan'da gerçekleştirildi. 27 Nisan'da XI. Ordunun süngülerinesirtını dayayan komünistler, Azerbaycan milli hükümetini devirip yönetimi ele geçirdiler. Bu gerçeği, darbeyi gerçekleştiren Bolşeviklerin kendileri itiraf ettiler. Örneğin: Hamid Sultanov (Halk İçişleri Komiseri) Azerbaycan K (b) P nin II. kurultayındaki (1920 Ekim) konuşmasında şöyle demişti: "İktidarın devrilmesine ben kendim bizzat katıldım. Ben iyi anlıyordum ki, arkamızda tüfeğe takılı bulunan kızıl süngüler beklemektedir. Ben talepleri hükümete sunduğumda umut etmiyordum ki, Merkezi Komite işi

¹⁰⁵ Yaqublu N. Musavat partiyasının tarixi. Bakı, 1996,s.187

ertleyebilir. Ancak emindim ki, kızıl süngüler şimdi değilse yarın, öbür gün burada olacaktır. Bu süreçte beni ve benim arkadaşlarımı öldürseler bile, Bakü işçileri ayağa kalkacak ve Sovyet hakimiyetine sahiplenecekler. Böyle de oldu, biz Sovyet hakimiyetini hazır şekilde aldık.¹⁰⁶

28 Nisan'da AKP MK Azerbaycan Geçici Devrim Komitesini Azerbaycan'ın YüksekSiyasi İdaresi olarak ilan etti. Devrim Komitesi, XI. Orduya karşı silahlı direniş gösterileceği takdirde şiddetebaşvuracağını beyan etti. Fakat ilk günlerde ne halk, ne de milli ordu tarafından XI. Ordu'ya karşı öyle bir ciddi direniş gösterilmedi. Bu çeşitli nedenlere bağlıdı:

1. Olayların mahiyetini idrak eden ve işgalci orduya karşı çıkmaya muktedir olan güçler anlıyorlardı ki; oluşan kuvvetler oranında direnç anlamsızdır ve sayısız kurbanlarla sonuçlanabilir,

2. Mart 1918 ayında gerçekleşen katliamının dehşetini yaşayanlar panik yaşıyor, dağlara, ormanlara çekiliyor ve bu işin nasıl sonuçlanacağını bekliyordu;

3. Azerbaycan'da yaşayan Rus, Ermeni ve diğer ulusların temsilcileri XI. Ordunun şahsında kendilerinin savunulduğunu görür ve mevcut olmayan milli hükümete destek olmuyorlardı.

4. Azerbaycan hükümeti halka meydana gelen olaylarla ilgili bilgi vermedi. Dolayısıyla halk ilk dönemde ne olduğunu anlayamamıştı.

1920'nin 27 Nisan'ı ile 25 Ağustos'uarasında Azerbaycan'ın 16 kazasında Devrim Komiteleri kuruldu. Bu komitelerdeki 70 kişiden 41'i komünist idi.¹⁰⁷

Nisan darbesinden sonra Azerbaycan'da ilk dönemde yüksek yasama ve yürütme gibi Geçici Devrimci Komite ilan edilmişti. Komite esasen Azerbaycanlılardan ibaretti: N. Nerimanov - Başkan, M. Hüseyinov, E. Qarayev,

¹⁰⁶Bayramova R. *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*. Bakı, 2007,s.31

¹⁰⁷Bayramova R. *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*. Bakı, 2007,s.45

H. Sultanov, A. Əlimov, Sovyet Rusya Halk Milli İşler Komiserliği Kollegiyasının üyesi N.Nerimanov Lenin'in emriyle Kafkasya Müslümanlarının İşler Komiseri belirlenmişti. N.Nerimanov, Bakü'ye 16 Mayıs'ta gelmişti. Devrim Komitesi 28 Nisan kendi kararı ile cumhuriyetin yeni hükümetinin - Halk Komiserleri Konseyini nişeriğini onayladı. Yeni hükümetin başkanı ve Halk Dışışleri Komiseri N.Nerimanov olsa da, bu zahiri bir nitelik taşıyordu. Bilakis Azerbaycan'da Nisan darbesi sonucunda her birinin kendi amaç ve çıkarları olan çeşitli siyasi güçler iktidarda temsil edilmişti. Bunlar koşul olarak aşağıdaki gibi toplanabilir:

1. Moskova'nın siyasi çizgisini Azerbaycan'da hayata geçiren çeşitli milletlerin temsilcilerini temsil eden kuvvetler;
2. Azerbaycanlı Bolşevikler;
3. Halkın özgürlük yolunu sosyalizmde gören milli hisli ve milli bakışlı komünistler;
4. Siyasi devrimden kullanıp, ülkede iktidara gelmiş ve intikam duygusuyla faaliyet gösteren Ermeni komünistlerinden oluşan kuvvetler.¹⁰⁸

Değişiklikler hayata geçirilirken yerel koşulları, milli gelenekleri, dil ve din kriterlerini dikkate almayı gerekli gören, N.Nerimanov ülkenin Azerbaycanlı komünistler tarafından yönetilmesinin gerekli olduğunu düşünüyordu. Ona göre; Azerbaycanın milli kimliğini tanımlayan hususlar ciddi bir şekilde gözönünde bulundurulmalı ve güçlendirilmelidir. Azerbaycanın kimiksizleştirilmesine kesin olarak karşı olan N.Nerimanov ve onun yandaşları tüm hakimiyeti aslında kendi elinde toplamıştı. Komünist partisi, yönetici organlarda azınlık oluşturuyordu. Azerbaycan'da faaliyet gösteren komünistlerin çoğunluğu sivil Azerbaycanlılardan ibaretti. Milliyet olarak Ermeni olan komünistler çok geniş yetkili Bakü Parti Komitesinin

¹⁰⁸ Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilafıflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007, s.35

etrafında birleşerek kendi sinsi niyetlerini gerçekleştirmek istiyorlardı. Onlar, 5-6 Mayıs 1920'de düzenlenen birinci Bakü parti toplantısında parti komitesi ve bürosuna kendi yandaşlarının seçilmesini başardılar. Böylece, ülkede milli, manevi ve ekonomik sorunların çözümünde çatışmanın esası belirlendi.

Azerbaycan'da işgalci Sovyet rejimi- proletarya diktatörlüğü üç şekilde gerçekleştirilmiştir. İşgalin ilk günlerinde uygulanan forma devrim komiteleri oldu. Bu birim sahip olduğu yetki ve mahiyet itibariyle Çar Rusyasının uyguladığı yöntem ile aynı idi. Kısa zaman sonra devrim komitelerinden yoksul komitelerine, daha sonra sovyetlere geçildi.

Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ilk günlerinde Azerbaycan'da diktatörlük kuruldu. Halkın adına hareket eden Bolşevikler yeni oluşan devleti proleterya diktatörlüğü adlandırsa da, asıl gerçekte bu bir partinin mülkü idi. Komünistler kendilerinden başka bir siyasi gücün varlığına karşı uzlaşmaz bir tutum sergiliyorlardı. Onların ısrarıyla Nisan darbesinden hemen sonra "İttihad", "Müsavat", "Ahrar" ve diğer siyasi partiler halkın düşmanı ilan edildi. AHC'nin tanınmış yöneticilerinin bir kısmı tutuklandı, diğerleri ise vatani terk etmeye zorlandı.¹⁰⁹

Azerbaycan hükümeti tarafında terörü gerçekleştiren esas kurum Olağanüstü Komisyon idi. Bununla birlikte, ülkede ve özellikle kazalarda faaliyet gösteren XI Ordunun Özel şubeleri hükümeti bile saymıyordu. Bu şubelerin çalışanları kazaya ordu girdikten sonra bazı zenginleri hapsediyor, bir kısmını ise katlediyorlardı. İlk günlerden, yüzlerce masum kişi onların kanlı emellerinin kurbanı olmuştu. Kızıl Ordu ele geçirdiği topraklarda yasadışı işler yapıyordu. Askerler ve subaylar en az bir hafta tuttıkları arazide soygun yapıyorlardı. Bankalar talan edildi. Biriken kaynaklar, altın, gümüş, 300 bin ton

¹⁰⁹ Yaqublu N. Musavat partiyasının tarixi. Bakı, 1996,s.221

petrol, 730 bin pud pamuk ve çok sayıda ipek bedelsiz olarak Rusya'ya taşındı.¹¹⁰

1920 yılının Nisan ayından 1921 yılının Ağustos ayına kadar 48 bin Azeri (özellikle aydınlar) katledildi.¹¹¹ Tüm bu yaşananlar Nisan olaylarını sessizlikle karşılayan Azerbaycan halkının sabrını tüketti ve halk ayaklandı. Sonuçta 1920 yılının 26 Mayıs'ından 20 Haziran'ına kadar Gence'de, Terterde, Ağdam, Şuşa ve Zaqatala'da silahlı isyanlar yaşandı.

Azerbaycan Sovyet Rusyası tarafından işgal edildikten ve bağımsızlığı elinden alındıktan sonra sosyal-siyasi örgütler, partiler, milli ordu birlikleri Sovyet rejimine karşı mücadeleye girişmiş, isyanlar organize etmişlerdi. Bu mücadele karakteri itibarı ile 1875 yılından başlayan milli-özgürlük hareketinin parçası olmakla - son aşamasını oluşturmaktadır. Sonuncu aşama 27 Nisan 1920'den 18 Ekim 1991 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Not edelim ki; işgalci XI. Kızıl Ordu'ya karşı direnç, onların Azerbaycan sınırlarını geçtiği ilk günden itibaren başlamıştı. Azerbaycanda yabancı işgalcilere karşı birçok isyanlar yaşandı. Böyle isyanlardan biri Cavanşir kazasında gerçekleşmiştir. Hatta 23 Mayıs 1920'de Cavanşir kazasının Nuxa süvari alayı Rus askeri bölüğüne karşı saldırıya geçip düşman askerlerinin silahsızlanmalarını sağlamıştı.¹¹²

Kuşkusuz Gence şehrinde meydana gelen isyan kendi ölçeği itibarıyla diğerlerinden farklıydı. Mayıs ayının başlarında Mirze Davud Hüseyinov Gence'deki 3. piyade alayının komutanı, Albay Cihangir Bey Kazimbeyova, Batıdaki Milli Ordu birliklerini toplayarak Sovyet yönetiminin şartları altında faaliyete başlamayı emretmişti. Ancak o hiçbir değişiklik görmeyince Azerbaycan ordusunun yönetimini değiştirmeye ve askerleri

¹¹⁰ Bayramova R. Azərbycan rəhbərliyində ixtilafıflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007,s.88

¹¹¹Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.32

¹¹²Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.48

silahsızlandırmaya karar verdi. Öncelikle Gence Komutanı Muhammed Mirza Kaçar, sonra I.Piyade Tümen Komutanı Tuğgeneral Cevad Bey Şihlinski ve C.Kazımbəyov görevlerinden uzaklaştırıldı.

12 Mayıs'ta şehrin valisi Xudadat Bey Refibeyli tutuklanarak Bakü'ye götürülmüş ve 22 Mayıs'ta katledilmişti.¹¹³ Kuzey Kafkasya'da oluşturulmuş ve XI. Ordu ile Gence'ye getirilmiş "Şeriat Alayı" da kendini burada çok kötü gösteriyor, yerel halk arasında farklı-farklı söylentiler yayıyordu. Alayın Başkanı Zülfikar, insanlar arasında nefret kazanmıştı. O nedenle kısa bir sürede alayın başkanı Zülfikar halk tarafından katledildi.

22 Mayıs'ta subayların bir grubu C.Kazımbeyov'un girişimiyle henüz Bolşeviklerin eline geçmemiş Nüzgar kasabasında toplandı. Onlar silahlı isyana kalkarak demiryolunu tutmakla Bakü ile Batı bölgesinin ilişkisini kesmeye, oradaki Kızıl Ordu birliklerinin geriye - Azerbaycan'ın içlerine hareketini engellenmeye ve Bolşevik hakimiyetine son vermeye karar verdiler. İsyanın yöneticileri Karabağ'da bulunan milli ordu birlikleri ile bağlantı oluşturmak için bölgeye iki subay gönderdi. O dönemde, Karabağ'ın bazı yerlerinde yerel nüfus askerlerin yardımı olmadan köylerden Bolşevikleri kovabilmişti. Ayrıca Gürcistan'la işbirliği yapmak amacıyla Tiflis'e Gence'de gizli yaşayan iki Gürcü subay da gönderilmişti.

Böylece, bir yandan Gürcistan Cumhuriyeti, diğer taraftan ise Zaqatala ve Karabağ'daki Milli Ordu birliklerinin yardımına güvenen isyancılar başarı kazanacaklarına inandılar. Şehirdeki askeri birliklere gizlice eğitimler yaptırıp kısa sürede savaşa hazır duruma getirdiler. Bunu haber alan kızıl ordu birlikleri, Mayıs ayının 25'inden 26'sına geçen gecede Azerbaycan askerlerinin karargahlarına saldırdılar. Bu saldırı defedildikten sonra askerler karşılıklı saldırıyla şehrin Müslümanların yaşadığı bölümlerinde XI. Ordu gruplarını

¹¹³ Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992,s.51

silahsızlaştırıp Kızıl ordunun 600 askerini esir aldılar. Gece karanlığında tutuklular ceza evlerinden tahliye edildi, şehir ahalisi silahlandırıldı ve 1.800 kişilik askerle birlikte savaşa başladı. Savaşan kuvvetlerin sayısı 12 bin kişiye ulaştı.¹¹⁴

26 Mayıs'da isyanı bastırmak için General Cavad Bey Şıxlınskinin, Muhammed Mirza Qacarin, Cihangir bey Kazımbeyovun ve beraberindekilerin katılımıyla Askeri Konsey oluşturuldu. Şehirde Müslümanların yaşadığı bölümü bir hafta isyancıların elinde kaldı. İsyancılar 26 Mayıs'ta gündüz tren istasyonuna saldırdılar ve aynı akşam zapt etdiler. İçişleri Komiseri Hamit Sultanov ve XI. Ordu birlikleri Gence'ye geldi, gece yarısı istasyonu geri alabildiler. 27 Mayıs'ta şehir kuzey taraftan sürekli top ateşine tutulduğu bir sırada Helenendorf (şimdiki Göygöl bölgesi) istikametinden Ermeniler Bolşeviklerle birleşerek şehre saldırdılar. Ancak onların saldırıları engellendi. Böyle bir durumda Bolşevikler Gence'ye M.Q. Yefremovun kumandası ile zırhlı mekanize birliğini, P.V. Kurıvşkonun 18.Süvari Tümenini, M.D. Velikanov'un komuta ettiği askeri birlikleri gönderdi.

Bolşevikler, Azerbaycan'ın bağımsızlık günü olan 28 Mayıs'ta isyancıları dize getirme kararı vermişlerdir. Sabah erkenden Şemkir yakınlarında ciddi saldırılar olacağı haberini alan C.Kazımbeyov, Alman asıllı Albay Hauzen ile istihbaratdan sonra durumun gergin olduğunu görüp esas güçleri Batıya yönlendirdi. İsyancılar sabah saat 8'de başlayan hücumu 22 makineli tüfek ve 6 topun yardımıyla defedebildiler. Saat 10'da bir sonraki hamle başladı. İşte bu arada Ermenilerin yine Helenendorf istikametinden saldırıya geçtikleri haberi alındı. Batı cephesinden Helenendorf bölgesine yardım gönderildikten sonra Ermeniler çok fazla kayıp vererek geri çekildi. Öğleden sonra şehir birkaç yönden ağır top ateşine tutuldu ve şehrin yarısı top darbesi ile dağılsa da,

¹¹⁴ Bünyadov Z. Kırmızı terror. Bakı, 1992,s.59

isyancıları mağlup edemediler. General C.Şıxlinski darbe sırasında yaralandığından onun yerini aslen Polonyalı olan Stankeviç almıştı.

29 Mayıs'da XI. Ordu kuzey ve kuzeybatı yönlerinden şehrin ücra mahallelerine girebildi. Ahalinin yardımı ile isyancılar hem bu, hem de güney ve güneybatı yönlerindeki hamleleri defettiler.

Ayın 30'u sakin geçti. XI Ordu'ya yine askeri yardım getirilmişti. Şimdi onların emrinde 5 atıcı, 6 süvari, 7 bağımsız askeri birlik, 57 top, 2 zırhlı araç, bir kaç zırhlı tren vardı.¹¹⁵ Fakat her taraftan ablukaya alınmış Gence'ye hiç bir yerden yardım gelmedi, Karabağ'dan ve Gürcistan'dan ise hiçbir haber yoktu. Karabağ'dan gönderilen subaylar Gence-Yevlax yolunda Kızıl Ordu askerleri tarafından durdurularak öldürülmüştü. Gürcistan ise Rusya ile anlaşma imzalamıştı. Bu haber isyancılara 28 Mayıs akşamı ulaştı.

31 Mayıs'ta XI. Ordunun askerleri kuzeyden şehre çok şiddetli saldırıya geçtiler. İsyancılar her evden mücadele ediyor, düşman taraf ise ateş gelen evleri top mermileri ile yerle bir ediyorlardı. Ermeniler daha da ileri giderek ve fırsattan yararlanarak Müslüman ahaliyi katlediyorlardı. Ermeniler aynı gün birçok kadın ve çocuğu Ozan camisine doldurarak yakmışlardı.

İsyancılar kahraman bir şekilde savaştılar da 31 Mayıs akşamı şehir XI Ordunun denetimine geçti. C.Kazımbeyov başta olmak üzere subaylardan oluşan küçük bir bölüm ablukayı yararak Berde istikametine, oradan da Karabağ'ın içlerine ilerleyerek Nuri Paşa'nın askeri birliklerine katıldılar.¹¹⁶

Yabancı işgalcilere karşı başlatılan isyanda Azerbaycan'ın meşhur âlimi Firudin Bey Köçerli, özellikle kadın, ihtiyar, çocuk gibi binlerce yurtsever şehit oldu. Tutuklanan isyancılara ve yerel sivil sakinlere işkenceler yapıldı. Bu çalışmada İçişleri Komiseri, ayrıca Askeri Devrim Komitesi Gence olağanüstü

¹¹⁵Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.63

¹¹⁶Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*. Bakı, 1999,s.179

Üyesi Hamit Sultanov gaddarlığı ile tanındı. Gence'deki hizmetlerine göre M.Q. Yefremov "Kızıl Bayrak" nişanı ile taltif edildi.¹¹⁷

Gence isyanı ve sonraki zamanlarda 13 binden fazla vatansever şehit oldu. Düşman da 8.500 kişiden fazla kayıp vermişti.¹¹⁸ Aslında yeni Sovyet rejiminin XI Kızıl Ordunun yardımıyla Gence halkına son derece acımasız saldırmaktaki amacı Azerbaycan nüfusuna Sovyet hakimiyetini kabul etmeyenlerin sonunun nasıl olacağı konusunda ders vermek ve halkın özgürlük mücadelesini kırmak idi.

Nisan darbesinden sonraki ilk yıllarda Sovyet Rusya'sı Azerbaycan'a yaklaşımı eşit devletlerin tutumunun etkisini gösteriyordu. Öyle ki, 1920 Eylül'ünde Bakü'de - bağımsız Azerbaycan'ın başkentinde Doğu halklarının birinci kurultayının yapılması, 30 Eylül 1920'de RSFSR ile Azerbaycan arasında Moskova'da askeri-ekonomik ittifak hakkında sözleşmenin imzalanması Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak nitelendiren adımlar idi.¹¹⁹ Bu adımlarda hangi amaçlar güdüldü? Doğu dünyasında komünist ideallerini yaymak amacı güden Doğu halklarının I. kurultayında öne sürülmüş amacın anlamsızlığı anlaşıldı. Doğuda «dünya devrimci» düşüncelerinin yayılması anlamsız görüldüğü gibi, Azerbaycan'ın da bağımsızlığı Rusya'nın nazarında anlamsızlaştı. Ermenistan'da (1920 Kasım) ve Gürcistan'da (1921 Şubat) Sovyet hakimiyetinin ilan edilmesi ile bağımsızlık oyunu sona erdi. Ortaya yeni bir fikir; Kafkas cumhuriyetlerini tek bir devlet çerçevesinde birleştirmek fikri atıldı.

Bazı yerel komünistlerin bağımsız davranma eğilimlerini önleyen "tek Kafkas yönetimi"nin oluşturulmasına Rus valisi Orconikidze başkanlık ediyordu. Mesele siyasi açıdan öyle ele alınıyordu ki; sankitek Kafkasya kurma

¹¹⁷ Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992,s.69

¹¹⁸ Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992, s.109

¹¹⁹ Bayramova R. Azərbycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007,s.59-60

fikri yerel komünistlerin kendi arzu ve isteğidir. Oysa böyle bir federasyon kurma projesi Moskova'da tertip edilmişti. V.İ.Lenin 28 Kasım 1921'de "Güney Kafkasya federasyonu oluşturulması hakkındaki teklifin projesi"ni yazmış ve bu belgede göstermişti ki; "Kafkasya Cumhuriyetleri Federasyonu mutlaka oluşturulmalı ancak fiilen oluşum anlamında ise henüz vakti gelmemiş olarak düşünölmeli. Yani onun tartışılması ve tebliğ edilmesi vefaaliyetlerin Sovyetler aracılığıyla yapılması için belirli bir süre gereklidir. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Merkezi komitelerine (Kafkas Bürosu aracılığıyla) önerilsin ki, federasyon meselesini daha geniş biçimde partinin, işçi ve köylü kitlelerinin tartışmasına açsınlar, federasyon uğrunda ciddi propaganda yürütsünler ve onu her bir cumhuriyetin Sovyetler kurultayları aracılığıyla geçirsınler ».¹²⁰

Bu yeni siyasi adımın halkın istek ve talebi gibi gösterilmesi tesadüf değildi. Çünkü Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'da meselenin mahiyetini idrak eden ve milli duyguları daha güçlü olan komünistler buna karşı itiraz seslerini yükseltiyorlardı. Fakat onlar «milliyetçi» mührü ile damgalanıyor ve sosyalizmin düşmanları diye ilan ediliyorlardı.

Ülkede sayısız toplantılar yapıldı. Büyük korkularla düzenlenen bu toplantılarda esas kararlar genelde aynı oldu. Yani halk güya federasyon istiyordu. Azerbaycan komünistleri, parti, Sovyetler, komsomol, sendikal örgütler, tüm kitle iletişim araçları ile Kafkasya federasyonunun kurulmasını hoşlukla tebliğ ediyor ve bu meselenin halk kitlelerinin isteği olduğunu belirtiyorlardı. IV. Azerbaycan Sovyetler Genel kurultayında söylendi ki; "Azerbaycanda öyle bir kasaba, öyle bir köy olmamıştır ki, orada tarafsız kitleler - işçi ve köylüler toplanıp Kafkasya federasyonu oluşturulması lehine kararı kabul etmesınler". Böylece, Kafkasya federasyonunun oluşturulması yolunda ilk adım 1921 yılının Nisan ayında atılmış oldu. Azerbaycan, Gürcistan

¹²⁰Bayramova R. *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf lar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*. Bakı, 2007,s.59-60

ve Ermenistan demiryolu yönetiminin, Temmuz'da ise Dış Ticaret birimlerinin birleştirilmesi konusunda anlaşma imzalandı.

1921 Kasım başlarında RK (b) P Kafkas bürosu Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında federatif ittifakın kurulması önerisinde bulundu. Aynı ayın sonunda RK (b) P MK Siyasi Bürosu Kafkasya federasyonunun kurulması hakkında karar kabul edildi. AK (b) Partisine başkanlık eden S.M.Kirov Kafkasya federasyonu fikrini inatla savunuyor ve bu düşüncüyü azimle hayata geçiriyordu.¹²¹

1922 yılının Şubat ayında Transkafkasya parti örgütlerinin I. kurultayı toplandı. 23 Şubat'ta Orconikidze, Kafkasya ülke komitesinin birinci sekreteri seçildi. Kafkasya ülke Komitesi Yönetim kuruluna Orconikidze, Kirov, Oraxelaşvili üye, Myasnikov ise aday seçildi. İlk toplantı neticesinde ülke komitesinin asıl amacı kendini gösterdi. Kafkasya Ülke Komitesinin 1922 yılı Nisan'ında yönetim kurulunun üye sayısı 5 kişiye yükseltildi. Myasnikov ve Maxaradze yönetim kurulunun üyesi, Yakubov ise aday seçildi. Haziran ayında yönetim kurulunasadece Neriman Nerimanov dahil edildi.

12 Mart 1922'de Merkezi komitelerinin toplantısında üç cumhuriyetin ittifak anlaşması onaylandı. 28 Nisan 1922'de çalışmalarına başlamış olan II. Genel Azerbaycan Sovyetler kurultayı, Azerbaycan işçileri adına Kafkasya cumhuriyetlerinin federatif devlet ittifakında birleşmesini onayladı.¹²²

4-13 Aralık 1922'de düzenlenen I. Kafkasya Sovyetler kurultayında, Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulmasına karar verildi. Kurultayda Kafkasya Merkezi Yönetim Komitesi seçildi.

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinin ilişkilerini şekillendirmek amacıyla 1922 yılı Ağustos ayında RK (b) P MK tarafından Stalinin başkanlığında özel

¹²¹ Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007, s.76

¹²² Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (akad. Z.M. Bünyadovun red. altında). Bakı, 1990, s.287

komisyon oluşturuldu. Stalin'in özerkleştirme planı daha esnek bir planla - eşit cumhuriyetler birliği planı ile değiştirildi.¹²³

30 Aralık 1922'de Moskova'da açılan SSCB I. Sovyetler kurultayı SSCB'nin düzenlenmesi hakkında beyannameyi ve anlaşmayı onayladı. Kurultay Sovyet devletinin yüksek birimi - SSCB Merkezi Yönetim Komitesini seçti.

2 Ocak 1923'de düzenlenen SSCB MİK'in birinci oturumu MİK'in yönetim kurulunu ve başkanlarını seçti. Azerbaycan Cumhuriyetinden N.Nerimanov kurula seçildi. Böylece Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'da yürüttüğü politikaya mani olan N.Nerimanov, cumhuriyetten uzaklaştırıldı ve Azerbaycan'ın Sovyet dönemindeki resmi bağımsızlığına son verildi.¹²⁴

O dönemin belgeleri, Kafkasya federasyonunun kurulmasını en çok ekonomik faktöre bağlıyor, konunun asıl mahiyetini gizlemeye gayret ediyorlardı. Elbette, tüm bunlar Bolşevik propagandası idi, gerçekte ise Azerbaycan'ın tüm hakları elinden alınmıştı. Öyle ki, Dışişleri, askeri-deniz, yol-haberleşme, posta ve telgraf, finans, dış ticaret, gıda ve petrol komiserlikleri iptal edilip, onların fonksiyonları ZSFSR ve SSCB'nin ilgili halk komiserliğine verilmişti. 1921 yılında I. Genel Azerbaycan Sovyetler kurultayında kabul edilmiş Azerbaycan Anayasasına esasen 17 halk Komiserliği kurulmuştu.

Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinden sonra Karabağ'da, Nahçıvan'da, Zengezur'da ve civar bölgelerde Ermeni işgali devam ediyordu. Aslında Azerbaycan arazisi Sovyet Rusya'sı tarafından açık artırmaya çıkarılmıştı. 18 Ağustos 1920'de Şuşa'da, Zengezur kazasında Devrim Komitelerinin katılımı ile Zengezur ve Karabağ temsilcileri kurultayı yapıldı.¹²⁵ Bu kurultayda sovyetlerin ısrarı ve teklifi ile gelecekte Ermenilerin bu toprakları daha kolay yolla ele

¹²³Bayramova R. *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*. Bakı, 2007, s.89

¹²⁴ *Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək*. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994, s.124

¹²⁵*К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы*. - Б.: Азернешр, 1989, s.255

geçirebilmeleri için Zengezur kazası iki bölüme - Bergüşad (Aşağı Zengezur) ve Gorus (Yukarı Zengezur) bölgelerine parçalandı. Böylece, Yukarı Zengezur'un Azerbaycan'dan ayrılmasının yolu açılmış oldu. Böylece Sovyet Rusya Ermenistan ve Azerbaycan arasında tartışmalı meselelerin çözümünden Azerbaycan'ı uzaklaştırdı ve onu temsil etme görevini üstlendi. Sovyet Rusya ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında barış anlaşması projesi hazırlanırken, Azerbaycan'ın hakları ihlal ediliyor, Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi planlanıyordu.¹²⁶

1920 yılının yazında Azerbaycan'ın siyasi durumundaki karışıklıktan faydalanan Ermenistan hükümeti saldırılarını artırdı. Temmuz'un sonlarında Ermeni askeri birlikleri Zengezur'un etrafını dağıttı ve Nahçıvan'a doğru ilerledi. Fakat Türk ordusu tarafından Nahçıvan'ın kontrol altına alınması Ermenilerin önünde bir engel oldu. 6 Haziran'da XI. Ordu birlikleri Zengezur yönünde saldırıya geçen Ermeni birliklerinin saldırısını önledi. Fakat Temmuzun sonu - Ağustos başlarında Ermenistan'da yenilmiş isyancıları takip etmek bahanesi ile Ermenistan birlikleri Zengezura yeniden saldırdı ve Zengezur'un büyük bir bölümünü istila etti. Bu dönemde Azerbaycan'da yaşanan isyanlar işgalci XI. Orduda öyle öfke yaratmıştı ki onlar Ermenilerin, Azerbaycan sınırına tecavüzüne ve onların işledikleri suçlara kayıtsız kalıyordu. Sebep de biliniyordu; Ermeniler tarafından Azeriler ne kadar çok sıkıştırılırsa, yerel nüfusun XI Ordu'ya itaati bir o kadar artacaktı. Ayrıca Sovyet Rusyasını o toprakların hangi milletin elinde olmasından ziyade Kafkasya'yı Bolşeviketkisi altına almak ilgilendiriyordu. Bilindiği gibi, Azerbaycan'dan sonra Rusya'nın bir sonraki hedefi Ermenistan ve Gürcistan oldu. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da devrim oldu.¹²⁷ 30 Kasım'da AK (b) P MK'nın siyasi ve örgüt bürolarının ortak görüşmesi yapıldı. Toplantıya Q. Orconikidze, Sarkis,

¹²⁶*Erməni iddialarının Sovet dövrü. 2009,s.10*

¹²⁷*Erməni iddialarının Sovet dövrü. 2009,s.11*

Y.Stasova, Q.Katipski ve beraberindekiler katıldılar. İşte onların baskısıyla Azerbaycan'ın aleyhine olan karar kabul edildi. Kararı açıklama görevi de N. Nerimanov'a verildi. Açıklamada: "Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistan'ının bölünmez arazisidir; Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderini tayin etme hakkı verilir" deniyordu. Zengezur'un sınırları içinde tüm askeri operasyonlar durduruldu ve Sovyet Azerbaycanının birlikleri de buradan çıkarıldı.

Aslında bu, Azerbaycan için Zengezur'un bir bölümünün ve Nahçıvan'ın işgalinin sona ermesi demektir. Bildirinin diğer ilkesine göre Azerbaycan Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı veriyordu.

1 Aralık 1920'de ilan edilmiş böyle sorumsuz bir açıklama sonucunda Azerbaycan, Ermenilerin işgali konusunda anlaşmıştı. Fakat Ermenilerin ve onların patronlarının istegi daha da büyüktü. Karabağ'ın dağlık bölgesi ve Nahçıvan meselesi gündemde duruyordu.

Nahçıvan halkı bu karara razı olmadı, sert itiraz sesleri yükseldi. Ermenistan temsilcileri bölgeye bırakılmadı. B.Velibeyov 24 Aralık'ta Erivan'a çağrıldı ve Ermenistan Devrim Komitesi tarafından Nahçıvan'a Olağanüstü Komiser atandı. Ancak halk onun geldiği trenin önünü Şahtaxtı istasyonunda keserek Nahçıvan'a bırakmadı. 28 Aralık'ta Ermenistan Devrim Komitesi Nahçıvan'ı bağımsız Sovyet Cumhuriyeti gibi tanıdı. 1921 yılının başlarında burada RSFSR, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileriyle birlikte referandum yapıldı. Nahçıvan halkının %90'ı Azerbaycan'ın bünyesinde kalma arzusunu belirtti. 1921 yılının Ocak ayında Nahçıvan Devrim Komitesi yerine, Nahçıvan Ülke Devrim Komitesi kuruldu. Nahçıvan'ın durumu 16 Mart 1921'de Nahçıvan RSFSR ve Türkiye arasında imzalanan özel anlaşma ile çözüldü. Taraflar, "Nahçıvan, Azerbaycan'ın bünyesinde kalmak şartı ile Nahçıvan SSR kurulabilir" şeklinde anlaştılar. Anlaşmanın III. bendinde; bu topraklarda

üçüncü bir devlete imtiyaz tanınmaz, aksi takdirde Nahçıvan'ın herhangi bir bölümünü Türkiye tarafından alınabilir" şartı yer alıyordu. Nisan ayında, Türkiye birlikleri Nahçıvanı terk ettiler. Nahçıvan Ülke Devrim Komitesi 10 Eylül 1921'de yetkilerini Nahçıvan MSK ve HKS'e verdi. 13Ekim 1921'de Kars'ta Rusya'nın katılımı ile bir taraftan Türkiye, öbüründen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri birlikte (Moskova onların her birinin ayrı ayrı sözleşme yapmasına izin vermedi) dostluk anlaşmasını imzaladılar. Kars Anlaşması'nın 5. Maddesinde;"Nahçıvan vilayeti Azerbaycanın himayesi altında özerk bir bölge oluşturur¹²⁸" diye yer alıyordu. Nihai harita çizildi ve Nahçıvan toprakları net olarak belirlendi.

Devlet birimlerinin temin olunması ile ilgili ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1923 yılının başlarında Nahçıvan Cumhuriyetinin cumhuriyet özerkliği iptal edilerek ülke özerkliği verildi. Nahçıvan Ülke Yönetim Kurulu oluşturuldu. 9 Şubat 1924'te ise Azerbaycan MİK Nahçıvan Ülkesinin Azerbaycan SSR bünyesinde Nahçıvan Özerk SSC'ne verilmesi hakkında karar kabul etdi.¹²⁹

1921 yılının ikinci yarısında Yukarı Zengezur-Gorus Ermenistan'ın eline geçti. Azerbaycanlılar burada baskı altında bırakılarak kendi ana topraklarından göç etmeye zorlandılar. Ermenistan, Aşağı Zengezur'u ve Bergüşad'ı da ele geçirmeye çalışıyordu. Hacısanlı'da Sultan Beyin birlikleri Sovyet Ordusu tarafından 1921 yılının Haziran ayında silahsızlandırıldıktan sonraışgaller için daha uygun ortam oluşturulmuştu. Qubadlı kazasına Ermenistan'ın yetkili temsilci olarak atadığı Ocaqqulu Musayev kendini yerel silahlı kuvvetlerin başkumandanı ilan etmişti. Fakat Ermeniler bu kez isteğine nail olamadı.

1921'de Taşnaklar Ermenistan'da ayaklandığında Japon adlı isyancının silahlı haydut çeteleri Noraşen demiryolu istasyonunu tutmak için saldırıp

¹²⁸Erməni iddialarının Sovet dövrü. 2009,s.14

¹²⁹ Azərbycan tarixi VI cild,s.54

Sederek, Yaycı, Ceferli ve Arpaçay köylerini ele geçirmişti. Ermeni eşkiyaları sivil halka yine olmadık zulümler ediyorlardı. Düşmana karşı Abbasqulu Bey Şadlinskinin yönetimi ile "Kırmızı tabur" kahramanca savaştı. Darzik etrafındaki savaşta Taşnak haydut çeteleri mağlup edildi.¹³⁰

Gürcistan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra Moskova'nın baskısıyla Azerbaycan'ın Borçalı arazisi de Gürcistan'a dahil edildi. Aynı zamanda Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp Rusya'ya verme planları da hazırlanıyordu. Fakat bu oyun tutmadı. 1929 yılında yeniden 13 bin hektar Azerbaycan arazisi - Nüvendi, Tutut ve Ernazar köyleri gibi Nahçıvandan 9 köy (582,9 ha.), Kaymaklı ve Kürümüzlü arasında alanlar (228, 9 ha.) Ermenistan'a verildi.

1938 yılında Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınırı netleştirmek bahanesiyle bir komisyon oluşturuldu. Azerbaycan tarafındaki komisyona Ermeni toprak komiserliğinin Başkanı İsxanyan başkanlık ediyordu. Mart ayının 5-7'sinde imzalanmış protokole göre, Laçının Karagöl yaylası, Qubadlı'nın Çayzemi denilen alanı, Qazağ'ın Kemerli köyü ve Kelbecer'in Zod alanı Ermenistan'a verildi. Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 5 Mayıs 1938'de bu protokolü onayladı. Fakat buna rağmen, Azeriler direniyor, kendi topraklarını vermiyorlardı. Halkının milli ruhu hala yüksek olan Azerbaycan'ı parçalamak, onu ciddi sorunlarla başbaşa bırakıp tam bağımlı durumda tutmak için Moskova yeni planlar yapıyordu. Yukarı Karabağ'da milli mücadele fitili ateşlendi. Ermenistan hükümeti 1921 yılının Haziran ayında Azerbaycan'ın egemenlik haklarını kabaca ihlal ederek, güya onun rızası ile Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a dahil olması yönünde karar kabul etti.¹³¹ Azerbaycan'ın rızası hakkında fikrin yalan olduğu AK (b) MK siyasi örgüt bürosu toplantısında deşifre edildi.

¹³⁰*Erməni iddialarının Sovet dövrü*. 2009,s.19

¹³¹*К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы*. - Б.: Азернешр, 1989,s.226

27 Haziran 1921'de AK (b) P MK, kendisinin siyasi ve örgüt bürosunun ortak toplantısında bu meseleye bakmaya mecbur oldu. Bu kez milliyetçe Azerbaycanlı olan komünistler birleşerek oybirliğiyle Ermenistan'ın iddialarını reddetti.

Fakat RK (b) Partisinin Kafkas bürosu yönetiminin Ermeni ve Gürcü çoğunluğu Karabağ meselesini Ermenistan'ın lehine çözmek fikrinden ayrılmadı. 4-5 Temmuz 1921'de RK (b) P Kafkas Bürosu toplantısında Karabağ meselesi tartışıldı. Oturum çoğunluğu ile Dağlık Karabağ'ı Ermenistan SSC bünyesine dahil etme kararı verdi. Fakat oturumda N.Nerimanovun ısrarıyla Karabağ meselesinin Azerbaycan SSR için büyük öneme sahip olduğunu dikkate alarak bu meselenin RK (b) P MK'nın kesin kararına geçirilmesi kararı verildi. N.Nerimanov V.İ.Lenin'e bu konuda telgraf ve mektup yazdı. Mektupta: "Aziz Vladimir İliç: Durum vahimdir. Merkez, Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın bağımsızlığını kabul etti. Merkez, şimdi ise Azerbaycan'ın tartışmasız sahip olduğu topraklarını Ermenistan'a vermek istiyor. Eğer bu arazi Gürcistan'a verilseydi, buna toplumsal-siyasi dönüştürmek olurdu. Fakat bu arazinin Ermenistan'a, Taşnaklara verilmesi düzelme yanlıştır. Bizim oradaki temsilcimiz bu konuyla ilgili size detaylı bilgi verecektir. ... Aziz Vladimir İliç, acaba «Bağımsız Azerbaycan" sözü sizin ağzınızdan çıkmamış mıdır? Ben sizin dikkatinize sunmak istiyorum ki, eğer Merkez kısa sürede Taşnak komünistlerinin isteklerinden vazgeçmezse tüm Müslüman Doğu bize yüzünü çevirir" deniliyordu.¹³²

Bu satırlar Bolşevik düşüncelerinin ağına düşmüş Azerbaycan başkanının feryadı idi. Ancak istifa etmek imkanı olmayan N.Nerimanov, Moskova'yı Doğu'nun kendisine yüz çevirmesi ile tehdit etse de hiçbir sonuç elde edemedi.

¹³²К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. - Б.: Азернешр, 1989, s.267

5 Temmuz 1921'de MK Kafkasya Bürosu RK (b) P MK'nın görüşünü dikkate alarak: "Müslümanlarla Ermeniler arasında milli barışın zorunluluğu, yukarı ve aşağı Karabağ'ın ekonomik ilişkisi dikkata alınarak Dağlık Karabağ Azerbaycan SSC'nin sınırlarında kalması; ona idari merkez özerk vilayetin içindeki Şuşa şehri olmak üzere, geniş vilayet özerkliği verilmesi."kararlarını kabul etti.

1921 yılı Eylül ayında AK (b) P MK-nın Teşkilat ve Politbüro oturumunda Kafkas Bürosu'ndan Dağlık Karabağ'a geniş vilayet özerkliği verilmesi hakkında bilinen kararına yeniden bakılmasını rica eden bir karar kabul edildi. 1921 yılının Ekim ayında Karabağ'ın sorumlu görevlilerinin konferansının kabul ettiği kararda Dağlık Karabağ'a ayrıca vilayet özerkliği verilmesin deniliyordu fakat ülkenin bu konuda fikri merkez için önemli değildi.

RK (b) P MK Kafkasya ülke komitesinin 23-27 Haziran 1923'de düzenlenen toplantısında Q.Orconikidzenin baskısıyla ultimatom şeklinde bir aylık süre içinde Dağlık Karabağ'a vilayet özerkliğinin verilmesi konusunda AK (b) P MK-e görev verdi. Bu kararı yerine getirmek zorunda olan Azerbaycan MİK 1923 yılı 7 Temmuz'da Azerbaycan SSC-nin bünyesinde merkezi Hankendi olmak kaydıyla "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulması hakkında karar" verdi. Fakat Ermeniler 10 Ağustos 1923 tarihli kararla bu eski Azerbaycan kentine Azerbaycan halkının azılı düşmanı Şaumyanın şerefine Stepanakert (26Kasım 1991'de Azerbaycan Milli Meclisi bu kararı iptal etti ve yerleşim bölgesine önceki adı verildi) adını verdiler.¹³³

Karabağ'ın dağlık bölümüne özerk statüsünün verilmesi Azerbaycan tarafından bu toprakların Ermenilere ait olmasının kısmen de olsa itirafı idi. Bu ise Ermenistanadına gelecekte kurulacak siyasi oyunlar için bir behane idi.

¹³³К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. - Б.: Азернешр, 1989,с.309

Böyle de oldu. Sovyet İmparatorluğu'nun kuruluşundave bu imparatorluğun dağılması sırasında bu Karabağ oyunundan ustalıkla yararlanıldı.

Bolşevik hükümeti Azerbaycan'da fevri bir kararla kitlevi tutuklamalar ve katliamlar gerçekleştirdi. Azerbaycan petrolü yalnız Rusya'ya naklediliyordu. Doğal kaynakların vahşicesine talan ve istismar edilmesi sonucunda Azerbaycan Halkına mazotlu göller, sefalet ve yoksulluk kaldı. Bolşevik Rusyası ise aksine Bakü petroleri sayesinde iktisadi sıkıntılardan kurtuldu.

Bolşevik işgalinin aşağıda belirttiğimiz ağır sonuçları da oldu. Bağımsız Azerbaycan Devleti yönetimine son verildi. Kolektifleşme¹³⁴ adı altında Azerbaycan'ın köy gelir kaynakları dağıtıldı, özel mülkiyetlere el konuldu, zengin kişiler tutuklandı, sanayileştirme adı altında özel teşebbüs mahvedildi, kurumlar devletleştirildi, kültürel devrim adı altında milli aydınlar mahvedildi, eski elyazması eserler yakıldı, alfabe değiştirildi, halkın adındaki Türk ifadesi kaldırılarak "**Azerbaycanlı**" olarak sanki farklı bir kavimmiş gibi adlandırıldı, milli şuur ve kimliğin unutturulması politikası uygulandı. Bununla birlikte Sovyet Devleti iken bünyesinde bazı sahalarda ilerlemeler de oldu. Binalar, fabrikalar ve küçük sanayi kurumları kuruldu, yollar yapıldı v.b.

1930'lu yıllarda ülkede güçlenen Sovyet yanlılarından en çok Azerbaycan zarar gördü. Milli aydınlar, ünlü din âlimleri, Pan-Türkçü, Pan-İslamcı ve Türkiye ajanı damgası ile toplu halde öldürüldüler, zindanlara atıldılar. Azerbaycan'da yönetim kademelerine yerleştirilen Ruslar ve Ermeniler olayların ve baskıların şiddetlenmesinde önemli rol oynadılar. Tüm milli ruhlu aydınlar yok edildiler.¹³⁵

¹³⁴ Kolektifleştirme - bolşeviklerin SSCB tarımında yaptıkları ikinci (sanayileşmeden sonra) büyük ekonomik reform idi. Bu reformun içeriği tarımda küçük köylü işletmelerinin zorbalıkla genelleştirilmiş kolektif çiftliklerde birleştirilmesinden oluşmuştur.

¹³⁵ Bünyadov Z. Kırmızı terror. Bakı, 1992,s.245

Aslında 30'lu yılların baskıları, Azerbaycanlılara karşı XIX. Yüzyıldan bu yana uygulamaya konulmuş toplu katliamların değişik başka şekillerde devamı idi. Bolşevik baskı ve katliamları 29.000 Azerbaycan Türk'ünü yok etti.

İkinci Dünya Savaşı Azerbaycan tarihinde önemli aşamalardan birini oluşturmaktadır. Azerbaycanlılar SSCB vatandaşları olarak Sovyet ordusu sıralarında faşizme karşı kahramancasına savaştılar. Bakü savaş cephesini petrole destekledi.

1 Eylül 1939'da faşist Almanya "Weiss" (Beyaz ırk) adı altında Polonya'ya saldırı planına uygun olarak savaşa başladı ve hızla Varşova'ya doğru ilerledi. Faşist Almanya'nın Polonya'ya saldırısı ile İkinci Dünya Savaşı başladı ve çok kısa bir zamanda Avrupa'nın, Asya'nın, Afrika'nın, Amerika'nın birçok ülkelerini kendine çekti, Hint ve Pasifik kıyılarına, Atlantik Okyanusu ve Arktik Okyanusu kıyılarına, uzak Pasifik adalarına, Endonezya ve Avustralya sahillerine kadar geniş bir coğrafyaya yayıldı. Kendi çevresine dünyanın birçok devletlerini içine çeken İkinci Dünya Savaşı, insanlık tarihinin en yıkıcı ve en dehşetli savaşı olmuştur. Onu Birinci Dünya Savaşı ile kıyaslarsak aşağıdaki olguların ve rakamların tanığı olabiliriz. Birinci Dünya Savaşında toplam nüfusu 1 milyara varan 38 devlet yer almış, silahlı kuvvetleri 70 milyon kişi olan toplam 14 ülkede savaşlar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşında ise 1 milyar 700 milyon kişi nüfusu olan 61 devlet savaşa dahil olmuş (dünya nüfusunun yüzde 80'i) ve savaş altı yıl devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşında 10 milyon kişi, İkinci Dünya Savaşı'nda ise yaklaşık 60 milyon kişi ölmüştür.

Birinci Dünya Savaşı gibi, İkinci Dünya Savaşının da birçok nedeni vardı. Bu nedenlerin en başında büyük kapitalist devletlerin çıkarlarının çarpışması, dünyanın siyasi haritasının yeniden değiştirilmesi, uygarlığa hakim olmak istekleri geliyordu.

Savaşın başlaması ile Sovyet devletinin ve Sovyet halklarının ağır deneme süresi başladı. Sovyet halklarının birleşik ailesine katılan ve SSCB'nin üyelerinden biri olan Azerbaycan SSR, savaşın ilk günlerinde kahraman bir asker gibi ayağa kalktı, sağlam durdu ve düşmanla ölüm kalım savaşına girdi. Alman-faşist ordularının tahrip edilmesinde ve büyük tarihi zaferin kazanılmasında Azerbaycan halkının çok büyük rolü ve hizmetleri olmuştur. Hitler Almanyası'nın işgal planlarında Azerbaycan Bakü petroleri özel bir yer tutuyordu. Hitler'in «Ost» planında Bakü'nün işgal edilmesi planın merkezinde duruyordu. Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla Alman-faşist ordusunun karargahı «Edelveys» adlı özel bir plan hazırlamıştı. Bu plana göre üç yönden saldırıp, Batı yönünde Karadeniz kıyılarına çıkmak ve oradan Zakafkasiya'ya saldırmak, Doğu yönünde Grozni, Mahaçkale ve Bakü'yü istila etmek, merkez doğrultusunda Büyük Kafkas bölgesini geçerek Tiflis ve Kutaisi'yi ele geçirmek istiyordu. Genel olarak, faşist Almanyası'nın Doğu politikası "Ost» planında yer almıştı. "Ost" isimli işgal planının yazarı Rozenberk'in başkanlığında oluşturulan Doğu işlerinden sorumlu bakanlığın bünyesinde bulunan komiserliklerden biri de «Kafkasya» Komiserliği idi. Rozenberg'in "Kafkasya'nın yönetimi planı"na göre Azerbaycan'da «komiserlik» oluşturulmalı ve Tiflis'te yerleşecek Kafkas Komiserliğinebağlı olmalıydı. 27 Mart 1941'de Almanya'nın petrol kurumuna, Bakü'deki petrolün çıkarılması, İşlenmesi ve taşınması ile ilgileneceği talimatı verilmişti. Artık Azerbaycan'daki büyük sanayi işletmelerine büyük ırktan (!) yönetici kişiler de tayin edilmişti. Onlara ucuz iş gücü adına Bakü petrolünün Almanya'ya ulaştırılması talimatı verilmişti. Hele 1941 yılının29 Nisan'ında Oldeburq ekonomik kurmayı tarafından hazırlanan planda Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın ve Bakü'nün işgali öngörülmüştü. «Edelveys» planına göre Kafkasya'nın işgali Feldmarşal Listin A grubu ordusuna bırakılmıştı. Bu plana göre Kafkaslar 5 işgal bölgesine bölünmeliydi. Onlardan biri de Azerbaycan bölgesiydi.

Kafkasya uğruna yapılan savaşlarda «Ost» planında Bakü'nün işgali 25 Eylül 1941'e denk gelmişti. Faşist işgalinden sonra Bakü petrolü Alman petrol şirketlerinin (Ost-Oil, Kontinent-Oil vb.) emrine verilmeliydi. Bakü'de petrolün çıkarılması, işlenmesi ve taşınması Almanya'nın petrol topluluklarına verilmişti. Hitler 16 Temmuz 1941'de resmi toplantıda bildirmiştir ki; Bakü alındıktan sonra askeri bir birime dönüşmelidir. Faşist Almanya'nın işgal planları genişti. Hitler'in işgal planına göre SSCB üzerinde tam zaferden sonra Türk halklarının yaşadığı bölgelerden oluşan "Büyük Türkistan" devleti kurulmalıydı. Bu devlete Kuzey ve Güney Azerbaycan, Başkurdistan, Tataristan, Kırım, Kuzey Kafkasya, Batı Çin ve Afganistan'ın dahil olması öngörülüyordu. Hitler, Bakü'yü faşist Almanya'sının yakıtını sağlayan merkeze dönüştürmek niyetindeydi.¹³⁶

Dikkat çeken en önemli faktörlerden biri de şudur ki; SSCB ile müttefik olan ve faşizme karşı aynı koalisyonda birleşen devletler de petrol için Bakü'yü ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu açıdan ABD ve İngiltere'nin Kafkasya politikasında Azerbaycan ve Bakü petrolüne sahip olma isteği kendini belirgin şekilde gösteriyordu. ABD ve İngiltere her araç ile Azerbaycan'a ve Bakü'ye ulaşabilmek, orayı kendilerinin nüfuz alanlarına dönüştürmek için ciddi çabalar gösteriyorlardı. Onların hazırladıkları «VILVET» planına göre Sovyet ordusu Kafkasya'dan çıkarılıp Stalinqrada gönderilmeli, burada faşistlere karşı İngiliz-Amerikan askeri birlikleri ile çarpışmalıydı. Böylece, Azerbaycan ve özellikle Bakü petrolü gerek düşman kuvvetlerinin ve gerekse "müttefik"lerin dış politika diplomasisinde ve işgal planlarının merkezinde idi.

Cephe arkası lojistik destek savaşta galibiyetin önemli unsuruydu. Savaşta tahminen 420.000 Azerbaycan Türk'ü helak oldu.¹³⁷ İsrail Memmedov, Hazi Aslanov, Ziya Bünyadov gibileri yüksek kahramanlık göstererek Sovyet İttifakı

¹³⁶Mədətov Q. *Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941-1945-ci illər)* Bakı, 1965,s.19-21

¹³⁷İsmayılov İ. *Azərbaycanlıların ikinci dünya müharibəsində iştirakı*. Bakı 2000,s.190

Kahramanı ilan edildiler. Bununla birlikte, bir kısım Azerbaycanlılar lejyoner birlikleri kurarak Almanya ile ittifak halinde Sovyetler Birliği'ne karşı da savaştılar. Bu, onların faşizmle birlikte olması demek değildi.

İnsanlığı daha çok ağır ekonomik yıkımlara maruz bırakan, 65-67 milyon insanın ölmesine neden olan, dünyanın jeopolitik manzarasında, sosyo-politik ve sosyal hayatında keskin değişikliklere neden olan İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonraki yıllarda sosyalizm bir ülke çerçevesinden çıkarak dünya sistemine dönüştü. Bu yıllarda Sovyet İmparatorluğu'nun nüfusu daha da arttı. Çok güçlü askeri-siyasi yürürlüğe, atom ve nükleer silahlara sahip olan devlete dönüştü.

İkinci Dünya Savaşı ve onun bir parçası olan Büyük Vatan Savaşı sonrasında da Azerbaycanda tüm siyasi hakimiyet Stalin'in elinde toplanmıştı. 1946 yılının Şubat ayında SSCB Yüksek Sovyetinde yeni seçimler yapıldı. Aynı yılın Mart ayında SSCB Yüksek Sovyeti Halk Komiserleri Sovyeti'ni Bakanlar Sovyetine çevirmek hakkında karar kabul etti. İ.V.Stalin SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı seçildi. Gerçek iktidar ise yine ÜİK (b) P MK'nin elindeydi. Stalin ülkeyi tek başına idare etmeye çalışıyordu. Cumhuriyetlerde ise iktidar kendi yönetim faaliyetlerini Stalin'in isteklerine uyarlayan Komünist Partisi Merkez Komiteleri birinci katiplerinin elinde toplanmıştı. Yönetim işlerine özel sadakate göre elemanlar getiriliyordu. İnsan kaynakları seçiminde kişisel nitelikler ve diğer ayırt edici durumlar dikkate alınmıyordu.

Stalin'in varlığına daha da artan bağlılık, elemanlarının partiye ve devlete aykırı hareketleri kendini Stalin'e en yakın kişi, yönetici olarak gösteren maceracı Beriyan'ın suç faaliyetleri, ayrıca savaş sonrası dönemde gerçekleştirilen çeşitli etkinlikler, 1949 yılının Nisan ayında şehir ve polis kurumlarında siyasi birimlerin oluşturulması, aynı yılın Ağustosunda başkentlerde, aynı zamanda Bakü'de, polise özel hakların verilmesi, 13 Ekim'de

polisin SSCB Devlet Güvenlik Bakanlığını ele geçirmesi gibi olaylar SSCB'de totaliter rejimin güçlendirilmesinin temel göstergelerinden idi.

Totaliter rejimin güçlenmesinin en ağır sonuçları kendini bilim, edebiyat, sanat ve kültürün diğer alanlarında daha belirgin şekilde gösteriyordu. Ülkenin sosyo-politik ve sosyal hayatında her şey komünist ideolojisinin kapsamına alınmıştı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem Azerbaycan'ın sosyo-politik hayatında çok çelişkili ve karmaşık bir dönem olmuştur. 1946-1950 yıllarının başlarında ülkede yaşanan siyasi süreçler, tüm durumlarda Mircafer Bağirov'un kontrolünde olmuş ve 30'lu yılların baskıları bu dönemde de devam ettirilmiş, yüzlerce masum insan, öncelikle ünlü siyaset ve bilim adamları, eğitim görevlileri tutuklanıp cezalandırılmıştır. Azerbaycan'da Mircafer Bağirov'un kusurlu yönetim sistemi devam ediyordu. M.Bağirov'un elemanları Yemelyanov, Borşov, Markaryan, Grigoryan, Sumbatov-Topuridze, Atakişiyev halkın en ünlü aydınlarına çok acımasız tutumlar sergiliyorlardı. Aynı dönemde halkın en öncü temsilcilerinden olan petrol sahasındaki alimlerimiz Ə.Əlizadə, B.Sultanov, Ə.M.Cəmil, filozoflarımız Haydar Hüseyinov, Ali Alizade, yazar Ə.Ələkbərzadə, şair S.Vurğunve diğerleri ağır baskılara maruz kaldılar.¹³⁸

Eksikliklerin, bozuklukların büyük bir kısmı Stalin'in kişiliğine bağlılıktan ileri gelmiş ve bir kısmı da Beriyan'ın yönetimi ile Azerbaycan'da yönetim kademesindeki devlet görevlerine sokulmuş memurların, 1934-1953 yıllarında Azerbaycan'da yönetimde ilk kişi olmuş M.C. Bağirovun faaliyetleri ile ilgili olmuştur.

5 Mart 1953'te Stalin'in ölümünden sonra ülkedeki siyasi rejimde nispeten yumuşama başladı. Haziran 1953'de görevinden alınan Kuybişev petrol

¹³⁸Bünyadov Z. *Qırmızı terror*. Bakı, 1992,s.206

birliğinin başkan yardımcısı olarak gönderilen Azerbaycan lideri ve M. C. Bağırov hemen hapsedilerek Nisan 1956'da halk dűşmanı olduğu iddiasıyla ölüm cezasına mahkum edildi. 30-40 yıllarında baskılara maruz kalan yüzlerce Azerbaycanlı daha sonra beraat ettiler. Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Mikail Müşfik, Yusuf Vezir Çamenzemini gibi de beraat ettiler.¹³⁹

Belirtmek gerekir ki, Sovyet döneminde Azerbaycan'da faaliyet gösteren parlamento ve hükümet formal karakter taşıyordu. Aslında, tümiktidar Komünist Partisi'nin elinde idi. Azerbaycan'a ait tüm meseleler Moskova'da merkezi hükümet tarafından halledilir ve yerinde icra olunurdu.

M.C. Bağırov'un suç fiili ile 29 bin civarında parti ve devlet adamları bilim ve kültür işçileri, büyük uzmanlar tutuklanarak katledilmiştir.

Bolşevizme nefret besleyen Azerbaycan lejyoner birlikleri SSCB'nin mağlubiyetinden sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden sağlayacaklarını düşünmekteydiler. 6 Kasım 1943'te Berlin'de Azerbaycanlıların Milli Kurultayı toplandı.¹⁴⁰ Sürgünde Azerbaycan hükümeti ve parlamentosu kuruldu. Hükümetin başında Abdurrahman Fetalibeyli Dűdenginski bulunuyordu. Ancak, Almanların Kafkasya hakkındaki faşizm planlarını anlayan sürgündeki Azerbaycan siyasi liderleri ondan uzaklaştılar.¹⁴¹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'da siyasi rejim daha da katılaştı. Rejime karşı mücadelede dışarıdaki siyasi muhacirler önemli rol oynadılar. 1949'da M. Resulzade Ankara'da "**Azerbaycan Kültür Derneđi**"ni kurdu. 1945-1954 yıllarında Almanya'nın Münih şehrinde faaliyet gösteren "**Azadlık**" radyosunun Azerbaycan şubesinin redaktörü A. Fetalibeyli Dűdenginski'nin Sovyet rejimine karşı mücadelede özel hizmeti oldu. Bu radyo istasyonu Sovyet rejiminin gerçek mahiyetinin öğrenilmesinde ve milli-

¹³⁹ Bűnyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992,s.209

¹⁴⁰ İsmayılov İ. Azərbaycanlıların ikinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı 2000,s.178

¹⁴¹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. М., 2009,s.201

özgürlük mücadelesinde müstesna rol oynadı. Lakin 1954'te Fetalibeyli-Dügendinski bir Sovyet casusu tarafından öldürüldü. Siyasi sürgünde Mirza Bala Memmedzade gibileri Bağımsız Azerbaycan Devleti kurmak uğruna yapılan mücadelede ve Bağımsız Azerbaycan Devleti kurmak uğrunda bu savaşta büyük rol oynadı.

Sovyet yönetiminin ülkenin çeşitli bölgelerinde, özellikle Kafkasya'da Azerbaycan, Ermeni, Gürcü ve diğer halkları birbirine karşı koyma politikası Çar Rusyası'nın amaçlı politikasının devamı idi. Bu politika merkeze sivil Rus halkları üzerinde, özellikle de Müslüman ve Türkler üzerinde kendi hakim konumunu korumak için gerekli idi. Azerbaycanı ve diğer Türklerin yaşadığı toprakları işgal ederek "Büyük Ermenistan" devleti yarartma hastalığına tutulan Ermeniler, kendilerinin hiçbir zaman mümkün olmayacak olan bu amaçlarına ulaşmak için her türlü metodu kullanmaya çalışıyorlardı.

Moskova'daki destekçilerinin yardımıyla merkezdeki ve dış ülkelerdeki Ermeni ve Ermeni lobbilerince desteklenen Ermeni -Taşnaklar, savaştan sonraki yıllarda da zaman zaman Azerilerin Ermenistan SSR'deki kendi etnik topraklarından baskı yoluyla çıkarılması, öncelikle Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi talebiyle yola çıkıyorlardı.¹⁴² 40'lı yılların ortalarında Merkezin, doğrudan Moskova Ermeni lobisinin lideri A.Mikoya'nın girişimiyle Ermenistan'da komünistlerin aktif katılımı ile gizli "Karabağ Harekati" ve "Karabağ Komitesi" kuruldu. 1945 yılının sonbaharında Ermenistan yönetimi parti elitinin yardımıyla sonraki ÜİK (b) P MK karşısında Azerbaycan topraklarının bir bölümünün - Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'la birleştirilmesi hakkında mesele gündeme geldi. Ermenistan K (b) P MK ve HKS, Stalin'e başvurarak hiçbir bilimsel ve tarihi dayanağı olmadan Dağlık Karabağ toprağı sözde ekonomik yönünden daha çok Azerbaycan değil,

¹⁴²*Erməni iddialarının Sovet dövrü. 2009,s.37*

Ermenistan ile ilişkili olduğunu bildirdiler. Merkezde bu meseleyle ilgili olarak derhal fikirini bildirildi.

Şöyle ki, Moskova'nın temsilcisi ÜİK (b) P MK Sekreteri Ermeni K.M.Malenkov 28 Kasım 1945'de Azerbaycan K (b) MK-nın I. Sekreteri Mircefer Bağirov'a mektup yazarak bu konuda - Ermenilerin isteği ile ilgili bilgi verdi ve onun görüşünü bilmek istediğini söyledi. M.Bağirov 10 Aralık 1945 tarihinde K.M.Malenkovun mektubuna cevap göndererek, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'la ilgili ileri sürdüğü bu iddiaların hiçbir bilimsel, tarihi dayanağı olmadığını ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın eski toprağı olduğu değerli olgularla ispat edildiğini bildirdi. M.Bağirov mektubunda ayrıca; "nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycanlıların oluşturduğu Şuşadan başka, Zengezur bölgesinin bir bütün olarak Azerbaycan'a geri verilmesi için Yukarı Karabağ arazisi de Ermenistan'a verilebilir" olduğunu bildirmiştir.¹⁴³ Ancak buna ne Moskova ne de Ermenistan razı oldu. Çünkü Türkiye ile Azerbaycan üzerine kurulacak "Ermeni toprakları" planları yok olacaktı.

Sovyet öneminde Azerbaycan yöneticilerinden M.Bağirov eski Azerbaycan toprakları sorununu ilk kez dile getirir. M.Bağirov, K.M.Malenkov'a yazdığı cevap mektubunda, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verileceği halde farklı zaman diliminde Ermenistan'a, Gürcistan'a ve Rusya'ya verilmiş birçok eski Azerbaycan topraklarının kesinlikle iade edilmesini istiyor.

M. Bağirov iyi biliyordu ki, Ermeniler buna razı olmayacak ve hem Ermenilerin hem de patronlarının yani Moskova'nın planı bozulacak. Moskova, sorunun ne kadar tehlikeli olduğunu anladı. Sorunun çözümünün mümkün olmadığını gören Merkez, Ermenilerin iddialarını reddetti. Bununla beraber Moskova, Türkiye ile sınırda Ermenilerin elini güçlendirmek için çalışmaya başladı. 28 Kasım- 1 Aralık 1943'de SSCB, ABD ve İngiltere'nin

¹⁴³ Əroğlu Ə. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000,s.47

katılımıyla Tahran'da düzenlenen konferansta Sovyet-İran meselesi tartışılırken Ermenilerle ilgili konuya değinilmiştir. Öyle ki, gelecekte "Büyük Ermenistan" devleti kurmak isteyen Ermeniler konferans sırasında SSCB Dışişleri Bakanı V.Molotov'a başvurup, İran'da yaşayan Ermenilerin SSCB'ye aktarılmasını rica etmişlerdi. V.Molotov İ.Stalin'in rızasını aldıktan sonra İran'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan SSR'e aktarılmasına izin vermişti. 19 Ekim 1946'da SSCB Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan SSC topraklarına aktarılması kararını verdi.¹⁴⁴ Bu karar Azerbaycanlıların yaşadıkları toprakların boşaltılması adına uygulanmalı idi. Yani Azerbaycanlıların kendi ata topraklarından kovulması ve onların yaşadıkları bölgeye aktarılan Ermenilerin yerleştirilmesi öngörülüyordu. Bu işe Daşnaksütyun Partisi ile birlikte Gregoryan Kilisesi de kendi hayır duasını vermişti.

Fakat Molotov'un teklifi o zaman Ermenistan KP MK'nın I. Sekreteri Q.H.Harutyunovla Stalin'in anlaşmaya gelmesinden sonra hayli değiştirildi. Aktarılacak Ermeniler'in Ermenistan'a yerleştirilmesi, karşılığında ise Ermenistan SSR arazisinde yaşayan Azerbaycanlıların Azerbaycana göç ettirilmesi karara bağlandı.

Bununla da Merkezin yönetimi ve hayır duası ile Azerilerin Ermenistan SSC bölgesindeki kendi topraklarından kovulmasının sonraki aşaması başladı. Zorunlu göçün uygulanması 23 Aralık 1947'de SSCB Bakanlar Kurulu "Ermenistan SSC'den kolhozçuların ve başka Azeri nüfusunun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması hakkında" kabul ettiği 4083 sayılı kararla resmileştirildi. Daha sonra SSCB Bakanlar Kurulu 10 Mayıs 1948 tarihli "Ermenistan SSC den kolhozçuların ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması ile ilgili tedbirler hakkında" yeni bir kararı ile bu sürecin uygulanmasını hızlandırmak için somut eylem planı

¹⁴⁴Əroğlu Ə. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası*. Bakı, 2000,s.57

hazırlandı. Kararda "SSCB Bakanlar Kurulu 1947 yılı 23 Aralık tarihli kararına eklentidir." şeklinde ifade vardı. Bu karara göre 1948-1950 yıllarında toplam 100 bin olmak üzere 1948 yılında 10 bin, 1949 yılında 40 bin, 1950 yılında ise 50 bin Azeri "gönüllülük ilkesine göre" Azerbaycana aktarılmalıydı. Azerilerin aktarılması ile ilgili olarak alınan kararın on birinci maddesinde onların boşalttıkları yapılardan yabancı ülkelere Ermenistan SSC topraklarına aktarılan Ermenileri faydalanmaları için Ermenistan SSC Bakanlar Sovyetine yetki verilmişti. O zamanlar Ermenistan SSC'nin kendi topraklarında yarım milyondan fazla Azeri yaşıyordu. 1948 yılında Ermenistan SSC'den planlı ve organize şekilde Azerbaycan SSR'e 1.799 işletme ve 7.747 Azerbaycanlı aktarılmıştı. Aktarılma şiddete, baskıya maruz bırakılarak yapıldı. Bu yöntemle 1948 yılında 429 Azerbaycanlı aile (2.834 kişi) gruplar halinde Azerbaycan'a aktarılmıştı. 1948 yılının sonbaharına kadar aktarlanların sayısı 10.584 civarındaydı.¹⁴⁵

SSCB NS'nin 10 Mart 1948'de kabul ettiği kararda göç ile ilgili somut tedbirlerden bahsediliyordu: aktarılan nüfus esas üretim araçlarını - tarım makinelerini, ekipmanları, canlı ve mekanik römork araçlarını, ev hayvanlarını vb. yanlarına alabilirlerdi. Ayrıca SSCB NS'nin kararlarından kaynaklı görevleri yerine getirmek için Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 1948 yılının 2 Şubat'ında ve 14 Nisan'ında özel kararlar kabul etmişti. Aktarmayı kısa sürede bitirmek için özel göçmenler komisyonu oluşturulmuştu. Komisyon üyelerine, cemaat arasında propaganda işi yapsınlar ve bu "siyasi" kampanya kısa sürede sona erdirilsin talimatı verilmişti. Komisyonun bünyesine Azerbaycanlılardan - Erivan şehri Spandaryan İl sovyeti yürütme komitesi Başkanı Rıza Şeyxzade, Karabağ bölge parti komitesi sekreteri İbiş Abbasov, "Sovyet Ermenistanı" gazetesinin editörü Rahim Allahverdiyev, Keşişkend ilçesi parti komitesi'nin II. Sekreteri Aziz Caferov ve beraberindekiler dahildiler. Azerbaycan ve

¹⁴⁵ Əroğlu Ə. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000,67-68

Ermenistan liderleri arasında (ülke nüfusunun görüşü dikkate alınmadan) varılan anlaşmaya göre, 1949 yılında 15.713 kişi (5.420 kişi yazda, 10.293 kişi ise sonbaharda) göç ettirilmeli, 3.818 çiftlikaktarılmalıydı.¹⁴⁶ Fakat SSCB Bakanlar Kurulu Azerbaycan SSC ve Ermenistan hükümetleri arasında sağlanan anlaşmayı kabul etmedi. Merkezin resmi temsilcisi S.Çeremuşin, Azerbaycan SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı T.Quliyev'den Ermenistan'dan Azerbaycan'a önceden belirlenmiş 40.000 kişi Azerbaycanlının aktarılmasını talep etti. Azerbaycan hükümeti durumun zorluğunu görüp Merkezi hükümete - SSCB Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı K.M.Malenkov'a başvurdu. Başvuruda, bir defada 40.000 kişi nüfus aktarılması ve yerleştirilmesi için Azerbaycan'ın olanağı yoktur. Başvuruda hem de 1949- 1950 yılları için önceden belirlenmiş yerleşim planlarının değiştirilmesi ve "Ermenistan'dan Azerbaycanlı kolhozcuların ve diğer nüfusun 10 bin kişinin 1949 yılında, 15 bin kişinin ise 1950 yılında aktarılmasına izin verilmesi" rica edildi. Bu konuda Azerbaycan yönetimi kararsızlık gösterdi. Tehcir öngörülen araziye Ermenistan'ın 22 bölge, genellikle Azerbaycanlıların ata toprakları olan Basarkeçer, Zengibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Araba, Astarxan, Kirovakan dahildi. Bu topraklar Azerbaycanlıların kompakt şekilde yaşadıkları dağlık bölgelerden ibaretti. Ermenistan'dan göç ettirilen Azerbaycanlılar Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz bölgesinde ve diğer bölgelerde yerleştirildiler. Tehcir edilmiş Azerbaycanlılar Kür-Araz bölgesinde yaşayan Ermeniler tarafından takip ediyorlardı. İftiralar sonucu Ermeniler Azerbaycan SSR Şamxor (Şemkir) bölgesine sürgün edilmiş 150 kişi Azeri'nin kendi çiftlikleri ile birlikte bölgeden sürgün edilmeyemaz bırakılmışlardı. Ermenilerin Azerbaycan'da başıboşluğuülke yöneticilerinin gözü önünde oluyordu. O dönem XDİN'de, parti ve Sovyet organlarında Markaryan, Grigoryan, Yemelyanov, Borşov vd. vardı. Onlar göçe zorlanan Azerbaycanlıların Ermenilerin yoğun yaşadıkları Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi

¹⁴⁶Əroğlu Ə. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası*. Bakı, 2000,s.68

bölge ve çevresindeki bölgelere yerleştirilmesine imkan veriyor, M.Bağirov'a sahte, hakaret edici iftiralar atıyorlardı. Cumhuriyet Güvenlik Bakanlığı'nın başkanı Yemelyanov'un hazırlayıp M.Bağirov'a sunduğu resmi raporda; göçe zorlanan Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından sıkıştırılmaları hakkında toplu imza ile gönderdikleri mektup ve başvurular "Milliyetçilik" ve "siyasi kışkırtma" olarak nitelendiriliyordu. M.Bağirov dabanlara inanıyordu. Böylece, 1949 yılında Ermenistan SSC topraklarından yani eski Batı Azerbaycan topraklarından 15.276 kişi Kuzey Azerbaycan'a doğru sınır dışı edildi. Sınır dışı edilenler Kuzey Azerbaycan'ın Saatli, Mirbeşir (Terter), Göyçay, İmişli, Ali-Bayramlı, Zerdab, Salyan, Kürdemir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (Beyleqan), Yevlax, Ucar, Berde, Gedebey bölgelerinde yerleştirildi. En zoru ise, dağlık ve dağ eteği bölgelerde doğmuş ve o bölgede yaşayan bu nüfusun birdenbire çok sıcak olan Kür-Araz ovasına aktarılmasıydı.¹⁴⁷

1950 yılı 14 Mart ve 25 Ağustos'unda daha 3.419 çiftlik ve 14.361 kişi Azeri'nin Ermenistan SSC'den Azerbaycan'a aktarılması konusunda Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin hükümetleri ortak karar kabul ettiler. Göç ettirilenlerin sosyal ve ikamet sorunlarına dikkat edilmiyordu. Bunun sonucu idi ki, 1950 yılından başlayarak Kür-Araz ovasından nüfusun bir bölümü Ermenistan'a - öz yurtlarına dönmeye başlamıştı. Sınır dışı olunanların diğer bir kısmı ise Azerbaycan hükümetine ve Merkeze şikayet mektupları gönderip ve kendilerine dikkat gösterilmemesinden söz ediyorlardı. Fakat onların şikayet ve taleplerine cevap veren olmuyordu. Aksine, 1950 yılının sonbaharında Ermenistan SSC topraklarından Azerbaycan'a yeni 2.907 çiftlik ve 12.332 kişi aktarılmıştı.

Tüm bunlara rağmen Ermeni milliyetçileri, onların velileri SSCB Bakanlar Kurulunun 23 Aralık 1947 tarihli ve 10 Mart 1948 tarihli kararlarının uygulanması durumundan memnun değillerdi. Sonuçta, onların ısrarıyla 28

¹⁴⁷ Əroğlu Ə. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000,s.71

Şubat 1951 yılında SSCB Bakanlar Kurulu "1951 yılında yeniden yerleşim planı hakkında» 605 sayılı tam gizli olan yeni kararlar aldı. Kararda göçün hızlandırılması ve kısa sürede tamamlanmasının gerekliliği vurgulanıyordu. Fakat bu karar da Ermenileri tatmin etmedi. Çünkü Ermeni milliyetçilerinin isteğine rağmen sınır dışı olanların geriye dönmesi durmuyor, aksine artıyordu.

1952-1953 yıllarında Ermenistan SSC topraklarında 3155 çiftlik ve 1.376 Azerbaycanlı daha Azerbaycan'a aktarıldı. Bununla birlikte geri dönenlerin sayısı da artıyordu. Bunun başlıca sebebi Azerbaycan'ın Kür-Araz ovasında yaşam imkanlarının olmaması idi.¹⁴⁸

Devlet belgelerine göre 1953 yılında göç edenlerden 1115 aile geri dönmüştü. Böylece, 1948-1953 yıllarında Ermenistan SSR arazisinde yaşayan 150 bin Azerbaycanlı kendi topraklarından zorla göç ettirildi. Bu, Merkezin ve Ermenistan hükümetinin faaliyetlerinden, katı milletçiliğinden ve şovenist tutumdan başka bir şey değildi. İnsan haklarının kabaca ihlali, anti-demokratik bir hareket idi.

Böylece, 1948-1956 yıllarında Stalin-Beriya-Mikoyan üçlüsünün sinsi, anti-Azerbaycan politikası ve M.Bağirov'un kararsızlığı sonucunda Ermenistan SSC de Azerilerin sayısı hayli azaldı. Vaktiyle Vedi, Keşişkend bölgelerinin nüfusunun etnik yapısının yüzde 72'sini Azerbaycanlılar teşkil ettiği halde, sınır dışı edildikten sonra orada yüzde 15-17 oranında Azerbaycanlı kalmıştı. Azerbaycan'da ise aksine, Ermenilerin sayısı artıyordu. Azerbaycanın esas büyük şehirlerinde -Bakü, Sumqayıt, Gence, Ali-Bayramlı, Mingeçevir, Daşkəsenvb. şehirlerde Ermenilerin sayısının artması ile birlikte Ermeni gizli örgütleri deoluşuyordu.

Yaşanan tüm bu olaylara 1956 yılından sonra bir sürelik ara verilse de, sonra yeniden başladı. 1918-1953 yılları Azerbaycan için kendi vatandaşlarının

¹⁴⁸Əroğlu Ə. *Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası*. Bakı, 2000,s.80

sınırdışı edilmesi, soykırım gibi nedenlerle kötü, bağımsızlık fikirlerinin oluşumu adına da başarılı bir tarih oldu. Bu yıllarda Azerbaycan'da bağımsızlık fikirleri, eğitim fikirleri daha da arttı. Halk arasında milli birlik duyguları oluşmaya başladı.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAJCAN İDARİ YAPISI VE COĞRAFYASI

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin devlet yapısı parlamenter cumhuriyet idi. Tüm Doğu ve Türk-İslam dünyasında ilk kez Azerbaycan'da demokratik cumhuriyet yapısı kuruldu. "**İstiklal Beyanname**"sinde "Bağımsız devlet olan Azerbaycan'da hakimiyet halka aittir" ifadesi yer alıyordu.

Devlet yapılanmasında en büyük sorunu milli unsurların eksikliği idi. Bu nedenle Bakanlar Konseyinin 27 Haziran 1918 tarihli kararıyla Azerbaycan dili(Türkçe)devlet dili ilan edildi. Bununla birlikte devlet kurumlarında Rus dilinin de geçici olarak kullanılmasına izin veriliyordu. İki yıl içerisinde tüm devlet kurumlarında ana dile geçilmesi öngörülüyordu. Bununla da Azerbaycan tarihinde ilk kez Türk dili devlet dili oldu. Daha sonra 24 Haziran'da hükümetin kararı ile kırmızı kumaşdan hazırlanmış üzerinde beyaz hilal ve beyaz sekiz yıldız olan bayrak Azerbaycan'ın devlet bayrağı kabul edildi. 9 Kasım'da bu bayrak mavi, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan, üzerinde beyaz hilal ve sekiz yıldız olan bayrakla değiştirildi. Azerbaycan bayrağında mavi renk Türklüğü, kırmızı renk çağdaşlığı ve demokrasiyi, yeşil renk ise İslam'ı ifade eder.¹⁴⁹

Daha sonra Azerbaycan geçici hükümetinin bakanlıkları kuruldu ve milli ordu çalışmalarına başlandı. 26 Haziran 1918'de Milli Ordunun kurulmasıyla ilgili karar verildi. Müslüman orduya "Bağımsız Azerbaycan Ordusu" ismi verildi. Bunun ardından 11 Temmuz'da hükümetin kararı ile askeri seferberlik ilan edildi. Kasım 1918'de Savunma Bakanlığı kuruldu. Savunma Bakanı F.Hoyski, Bakan Yardımcısı ise Orgeneral S.Mehmandarov oldu. Askeri

¹⁴⁹*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*. Bakı, 1998,s.29

hazırlıklar için Gence'de askeri okul açıldı. Daha sonra bu okul Bakü'ye taşındı. 25 Aralık 1918'de Savunma Bakanlığında bakan ve bakan yardımcılarını değiştirdi. Yeni Savunma Bakanlığında S.Mehmandarov, bakan yardımcılığına ise Eliaga Şihlinski atandı. Ordu da uygulanan reformlar sayesinde 1919 yılında hükümet 25 bin kişilik ordu kurulması kararını aldı. Bu iş için devlet bütçesinin %24'ü harlandı.¹⁵⁰

Tüm bunlarla birlikte Azerbaycan hükümetinin kendi deniz sınırlarını koruması da çok önemli idi. Bu nedenle 1919 yılının yazında Azerbaycan Hazar Donanması kuruldu. Donanmanın üssünü İngilizlerin Bakü'yü terk ederken Azerbaycan hükümetine teslim ettikleri askeri gemiler oluşturuyordu. Ancak bunlar Azerbaycanın deniz sınırlarını korumaya yetmediğinden 1919 yılının sonlarında Orgeneral İbrahimağa Usubov'un başkanlık yaptığı Azerbaycan askeri misyonu donanma için yurtdışından katerler, sualtı gemiler satın aldı.¹⁵¹

Milli ordunun ve Hazar askeri donanmasının oluşumu 1920 yılında tamamlandı. 40 bin kişilik ordu oluşturuldu. 30 bini yaya, 10 bini ise suvari ordu idi.¹⁵²

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin devlet yapısının ve parlamentonun tesis edilmesi ve faaliyetleri çok önem taşıyordu. Bunun için ilk adım Geçici Milli Konseyin kurulması oldu. Fakat bu konsey, bazı sebepler yüzünden 1918 yılının Kasım ayına kadar faaliyetini durdurmuştu. 16 Kasım 1918'de yeniden faaliyete başlayan Milli Konsey, 20 Kasım'da "Azerbaycan parlamentosunun yaratılması hakkında" kararı kabul etti.¹⁵³ Karara göre parlamento 120 kişiden oluşmalıydı. Nüfusun çok ulusluluğuna uygun olarak Azerbaycanlılara 80, Ermenilere 21 ve Ruslara 10 yer verilmeliydi. Yahudi, Alman, Gürcü halklarının

¹⁵⁰Nəşibzadə N. *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Bakı, 1990,s.132

¹⁵¹Cemil Hasanlı *Azerbaycan Tarihi 1918-1920. Türkiyenin Yardımından Rusyanın İşgalına Kadar*. Ankara, 1998,s.134

¹⁵²*Azərbaycan tarixi VI cilt*, s.456

¹⁵³Paşayev A. *Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol*. Bakı, 2005,s.165

her biri için de yer tasarlanmıştı.¹⁵⁴ Ülke topraklarında yaşayan tüm halkların ve her iki cinsin eşit oy hakkı kanunla tespit ediliyordu. Bununla da Azerbaycan Doğuda kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren ilk ülke oldu.¹⁵⁵

Birçok zorluklara rağmen 7 Aralık 1918'de parlamento kendi işine başladı. Bu Azerbaycan tarihinde ve Azerbaycan halkının hayatında çok önemli bir olay oldu. Parlamentonun ilk toplantısında E. Topçubaşov parlamento başkanı, Hasan Bey Ağayev başkan yardımcısı seçildi.

Parlamento Geçici hükümetin istifasını kabul edip, hükümeti yeniden kurmak için F.Hoyskini görevlendirdi. Yeni hükümet 26 Aralık'ta ilan edildi. İngilizlerin ısrar ettiği yeni koalisyon hükümetinde 3 bakanlık Ruslara, 2 bakanlık ise Ermenilere verildi. Ermeniler onlara verilen kontenjandan vazgeçtiler. Yeni hükümette F. Hoyski, Bakanlar kurulubaşkanlığı ve dış işleri bakanı görevlerini aldı.¹⁵⁶

Azerbaycan parlamentosu ilk döneminde çeşitli siyasi parti ve grupları temsil eden 97 milletvekilinden oluşuyordu. Parlamentonun ilk kabul ettiği karara göre onun resmi dili Azerbaycan (Türkçe) dili ilan edildi, diğer milletlerin temsilcilerinin Rusça konuşmaları uygun görüldü.¹⁵⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tartışılmayan arazisi 97.297,67 km² idi. Erivan ve Tiflis bölgesinin esasen Müslümanların yaşadığı kısımları Azerbaycan'la Ermenistan ve Gürcistan arasında henüz kesinlik kazanmamış tartışmalı arazi olarak kalıyordu. Bu arazilerin sahası 15.598,30 km² idi. Bu arazilerin Azerbaycan'a aitliği hakkında hükümetin elinde tartışılmayacak kadar kesin olan tarihi, coğrafi, etnografik ve iktisadi deliller vardı. Tartışmalı olan arazilerle birlikte Azerbaycan'ın arazisi 113.895,97 km²'ye ulaşıyordu.

¹⁵⁴*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). İki cildə.* Bakı, 1998,s.21-22

¹⁵⁵ Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005,s.166

¹⁵⁶*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). İki cildə.* Bakı, 1998,s.106

¹⁵⁷*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu).* Bakı, 1998,s.334

Azerbaycan'ın ahalisi 2.861.862 kişi idi ve %70'ini Türkler ve Müslümanlar oluşturuyordu. Bu devirde tüm Güney Kafkasya'da 7 milyon 687 bin 770 kişi yaşıyordu. 3 milyon 306 bini Azerbaycan Türk'ü idi.¹⁵⁸

Tablo 1. Yıllara göre Azerbaycan Nüfusu ve dağılımı

Yıllar	Toplam şehir ve köy ahalisi	Erkek ve Kadın sayısı		Şehir ahalisi	Köy ahalisi
		Erkek	Kadın		
1913	2.339.200			555.900	1.783.300
1917	2.353.700			560.200	1.793.500
1920	1.952.200			405.800	1.546.400
1922	1.963.000			485.800	1.377.200
1926	2.313.700	1.212.400	1.101.300	649.500	1.664.200
1939	3.205.200	1.642.600	1.562.600	1.156.800	2.048.400
1940	3.274.300			1.212.300	2.062.000

¹⁵⁸ Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990,s.198

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADİ DURUM, SANAYİ, TİCARET VE TARIM

Uluslararası ticaret yollarının Azerbaycan topraklarından geçmesi tarih boyunca Azerbaycan halkının ve devletinin iktisadi durumuna çok yardımcı olmuştur. Azerbaycan'da devletçiliğin yeniden yapılanması ekonominin de yeniden yapılanmasını gerektiriyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı ve iki hakimiyetlilik döneminde hem Güney Kafkasya'da, hem de Azerbaycan'da ortaya çıkan anarşi, kargaşa, halkın varlığının Bolşevikler tarafından talan edilmesi ve nihayet bağımsız devlet kurma döneminde ülkenin dış birliklerin etkisi altında olması sonucunda ekonominin neredeyse tam dağılması bu genç hükümeti büyük zorluklarla karşılamıştı. Hükümetin ekonomi alanında temel görevi sadece dağılmış tarım alanlarını tümüyle kurtarmak değil, aynı zamanda yeni ekonomik sistemin ilkelerini belirlemek ve ilkelere uygun reformlara başlamaktı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin gerçekleştirmek istediği bağımsızlık fikrinde ekonomik bağımsızlık temel esas olarak görülüyordu. Bu kavramsal bir mesele idi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tüm dönemlerinde daima fikir merkezinde tutuluyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde siyasi eşitlik; çeşitli parti ve birliklerin tam eşit şekilde parlamentoda temsil edilmesinde, bu şekilde çoğunluğun hakimiyeti ile birlikte azınlığın da haklarının kanunla korunmasında, Azerbaycan vatandaşlarına siyasi, ekonomik ve her türlü sosyal etkinlik için tam özgürlük verilmesinde kendini gösterdi. Sosyal adalet ise, üretim araçları üzerinde mülkiyet biçimleri aracılığıyla tesis edildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ekonomik platformunda mülkiyet plürializmini (işbirlikçi çoğulculuk) öngörüyordu. Bu şekilde devlet mülkiyeti, özel, şahsi, belediye mülkiyeti ve diğer mülkiyet biçimlerinin gelişmesi için fırsat eşitliği

sağlanıyordu. O zaman yaygın Bolşevizm pozisyonundan farklı olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve onun liderleri fabrika, toprak ve diğer temel üretim araçları üzerinde özel mülkiyeti reddetmiyorlardı. Aksine "bu tür mülkiyeti tamamen ortadan kaldırmak şimdiki durum içerisinde özel teşebbüs gücünü şiddetli şekilde engeller" şeklinde bir görüş hakimdi. Aynı zamanda, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde özel mülkiyetin boyutları belirleniyor, aşırıya kaçmanın zararları olduğu gösteriliyordu. Sınırsız mülkiyet hakkı ve aşırılıklar mülkiyetin yokluğu kadar zararlı olduğu şeklinde kabul ediliyordu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ekonomik modelinde, özel mülkiyetin varlığı mülkiyetin tamamen parçalanmasına kadar gitmemelidir. Özellikle fabrikaların bu şekilde küçültülmesi imkansızdır ve burada çalışan personellerin hakları özel olarak hazırlanan iş yasaları ile korunmaktadır. Ekonomik politikaların yapılanması ve uygulanması AHC döneminde başladı. AHC hükümeti kurulur kurulmaz ilk adımlarından biri gıda ürünlerinin yurtdışına taşınmasının önüne geçmek oldu. 22 Haziran 1918 tarihli kararla büyükbaş hayvanların, tahılların vb diğer gıda ürünlerinin yurtdışına taşınması yasaklandı. Diğer bir kararla ülke topraklarında serbest ticarete izin verildi. Tüm bunlarla birlikte AHC hükümeti petrolle ilgili de bir takım kararlar aldı. 5 Ekim 1918 tarihli kararla HKS'nin petrol endüstrisinin, ticaret filosunun ve petrol endüstrisi ile ilgili olan sanayi alanlarının millileştirilmesi ile ilgili verdiği tüm kararları ortadan kaldırdı. Aynı işletmeler önceki sahiplerine iade edildi.¹⁵⁹

Devletin gelir kaynağı petrol ve petrol ürünleri idi. Sovyet Rusya ile ekonomik ilişkilerin kesilmesi nedeniyle petrol ihracı ciddi oranda azalmıştı. Petrol ihracını artırmak için 10 Aralık 1918'de Petrol Sanayicileri Kurultayı adı altında petrol ve petrol ürünlerinin satışı için bir konsey kuruldu. Bu Konseyin başlıca görevi Azerbaycan petrolünün yurtdışına ihracatını daha da artırmaktı. Bunun için hükümet ilk olarak 1919 yılının yaz aylarında petrol ihracatı ile ilgili

¹⁵⁹*Azərbaycan tarixi II cilt, s.301*

olarak yabancı şirketlerle ticaret anlaşmaları yaptı. Azerbaycan, Bakü petrolünü Avrupa ülkelerine taşımak için Batum limanından kullanım hakkı kazandı. Azerbaycan petrolünü Batum limanına demiryolu hattıyla taşımak için hükümet ulaşım ile ilgili harekete geçti. 1919 yılında Elet-Culfa demiryolu hattının inşaatına 250 milyon Manat para ayırdı. Bununla da Azerbaycan petrolü Avrupa pazarlarında yerini almaya başladı.¹⁶⁰

Hükümetin en önemli ekonomik reformlarından biri de tarımla ilgiliydi. 1920 yılının Mart ayında hükümet, tarım politikası ile ilgili Çalışma Bakanlığının hazırladığı tasarımı tartıştı. Tasarıda köy ahalisi için 7 desyatinden¹⁶¹ 50 desyatine kadar, şehir ahalisi için 1 desyatinden 12 desyatine kadar toprak verilmesi öngörülüyordu.¹⁶²

Aynı zamanda hükümet vergi sistemini oluşturmak ve maliye politikasını düzene koymak için bazı reformlar yaptı. Eylül 1918'de "Bakü Bonu" olarak adlandırılan para birimini tedavüle almakla ilgili karar verdi. Daha sonra ise 1919 yılının Eylül ayında Devlet Bankası kuruldu. Emanet kasaları faaliyete başladı. Ülke topraklarında gümrük hizmeti kuruldu.

Tüm yapılan işler AHC'nin dağılması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla yeni bir döneme başladı. Yeni ekonomik politikaya geçiş (1921) sonucunda ülke ve cumhuriyet sathında göreceli ve ekonomik istikrar elde edildi. Sonuçta, Bolşevik yönetimin isteğine uygun olmayan ekonomik ve siyasi gelişmeler yaşandı. Sovyet hakimiyeti ekonominin düzenlenmesinde esas dikkatini idari yöntemlerin güçlendirilmesine çevirdi.

Yeni ekonomik politikaya uygun olarak tüm kamuyu yeniden yapılandırmak gerekiyordu. Öyle ki, sanayinin yönetiminde merkezi

¹⁶⁰Azerbaycan tarihi II cilt,s.309

¹⁶¹Metre sisteminden önce uygulanan 1,09 hektara eşit alan ölçü birimi.

¹⁶²Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. Bakı, 1998, s.342

organizasyonların bazı görevlerini yerel makamlara vermek gerekiyordu. İç savaş döneminde merkezi bir yönetim metodu huzurlu yapılanma koşullarında yetersiz kalıyor, aynı ekonomik bölgeye ait olan farklı organizasyonların aynı tipli işletmeleri arasında ilişkilerin bozulmasına yol açıyordu. İşletmelerin değerlerinin artırılarak işletme verimliliği sağlanmak isteniyordu. Sanayinin işletme hesabına geçirilmesi onun tröstleştirilmesi¹⁶³ ile ilgiliydi. İşletme hesabına geçmekle tröstler sanayi üretimini daha büyük ve teknik olarak daha iyi donatılmış işletmelerde yapma imkanı elde ettiler. Tröstlerin esas görevi üretimi sağlayan arama kaynaklarını tekrar artırmak idi.

Yeni Ekonomik Politika koşullarında petrol endüstrisinin yönetiminin yeniden kurulması ayrı bir önem taşıyordu. AK (b) P MK'nın ve Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti kararlarına uygun olarak Eylül 1921'de eski "Azerneftkom" bağımsız "Azerneft" tröstüne dönüştürülerek ekonomik yönde olumlu bir adım atıldı. Aynı zamanda Merkezi hükümet Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "egemen" halkının çıkarlarını gözetmeden tüm petrol işini tamamen kendi elinde toplamıştı. Azerneft'in Azerbaycan HTK-nin (Halk Tanıtım Konseyi) bünyesinden çıkarılıp, RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Ümum Halk Tarım Konseyine verilmesi bu amaçla yapılmıştı. RSFSR Ümumi Halk Tarım Konseyi Kasım 1921'de petrol endüstrisi kurumlarına 600 milyon Manat civarında yardım ayırmıştı.¹⁶⁴ Petrol endüstrisinde ittifakın önemli olması nedeniyle ve Merkezin kararı ile Azerbaycan halkının başlıca doğal serveti olan "siyah altını"nı acımasızca istismar ediyor, karşılığında ise cumhuriyete kendi amaçları için, halkın maddi ve kültürel kalkınması için oldukça az pay veriyorlardı. Ancak cesur Azerbaycanlı iş adamlarının ısrarlı girişimleriyle 1921 yazında Azerneft'e petrol ve beyaz petrol satışı için yurtdışı ticaret konularında önemli derecede

¹⁶³Tröst: Bir alanın birkaç departmanının birleşmesi ve bu tür birleşmenin merkezi kurumu

¹⁶⁴ Azərbycan tarixi VI cilt, s.45

serbestlik verildi. Bir zaman sonra da Azerneft'de Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu (Türkiye, İran) ülkelerinde petrol ürünlerinin ticaretini düzenleyen ticaret birimi oluşturuldu.¹⁶⁵

Azerbaycan SSC HKS'nin bünyesinde ise hafif, gıda, kimya, madencilik ve inşaat malzemeleri sanayileri, bazı metal işleme alanları ve başka küçük işletmeler kalıyordu.

Azerbaycan Halk Tarım Konseyinin yeniden kurulmasına başlandı. Yeni Ekonomik Politika arifesinde Halk Tarım Konseyi sistemine, esasen az sayıdaki işçiye sahip devlet teminatında olan iki yüzden fazla küçük işletme dahil edildi. Azerbaycan Halk Tarım Konseyinin tüm çalışmaları meslektaşlık temelinde kurulmuştu. İşletmelerde kendine hizmete geçirilmesi ve devletin elinde sadece gelirli, özellikle umum devlet önemli işletmelerin tutulması makul idi. İşletmelerdeki meslek kuruluşları lağvedildi ve tek başına yönetim prensibi ile çalışma yöntemine geçildi.

Azerbaycan HTK endüstrisinin işletme hesabına geçmesi sonucunda onun emrindeki altmışa kadar küçük işletme 1921 yılı sonlarında kiraya verildi. Bunlar genellikle deri işleme, kimya, baskı, metal ürünleri, tekstil, dikiş, ipekçilik ve madencilik sanayi tesisleri idi.¹⁶⁶ Tağıyev'in tekstil fabrikası, tütün fabrikaları, cam ve çimento fabrikaları, Leki yağ fabrikası, mekanik tesisler, deri mamulleri fabrikaları onların bunlardan bazılarıdır.

Azerbaycan HTK'nin tüm tesisleri devlet teminatından çıkarılıp işletme hesabına geçirilerek "ticari raylar" üzerine konulmuştu.

Azerbaycan HTK yeniden kurulmuştu: meslek kuruluşları, şubeler iptal edilmiş, birim yönetim sistemi uygulanmış, işçi sayıları artırılmıştı. Aynı

¹⁶⁵ Чеботарева Б.Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917—1924 гг. М., 2003. С. 31, s.64-65

¹⁶⁶ *Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə.* Bakı, 1994, s.145

zamanda bu işletmelerin ortak alanlarda birleştirilmesine başlanmış, Azeripek, Azertoxuculuq, Azerduz, Azeruntrest vb. gibi büyük birlikler oluşturulmuştu. 1922 yılının Mart ayında HTK'e bağlı on birlik vardı.¹⁶⁷ Birliklerin oluşturulması ile HTK'nin ekonomi organizasyonu gibi faaliyetleri de değişti. HTK tüm tesisleri doğrudan yöneten organizasyondan birliklerin ekonomik faaliyetini düzenleyen organizasyona dönüştü. 1921 yılının Haziran ayında HTK devlet kurumları idaresine dönüştü ve yeni kurulan Azerbaycan SSC Sanayi ve Ticaret Halk Komiserliği'ne bağlandı.

Tüm yapılanlar Yeni ekonomik politika prensiplerini güçlendirmek için yapılıyor, yeni ekonomik politikanın uzun süreli olmasını sağlamak amaçlanıyordu.

ÜİK (b) P'nin XIV kongresinde (1925) Yeni ekonomik politika prensiplerini güçlendirmek içineğitimler verilse de, artan ekonomik sıkıntılar ekonomide idari yöntemlerin uygulanmasını kaçınılmaz hale getirdi.¹⁶⁸

Şubat 1926'da ülkede sanayileştirme özel komisyonu oluşturuldu. Komisyona Q. Musabeyov (Başkan), H.Sultanov ve beraberindekiler dahil oldu. Devletin ilgili organları Azerbaycan sanayisinin 1926-30 yılları için gelişim planını hazırladılar. Sanayileştirmenin başlaması arifesinde tüm sanayi alanları yeniden kurulmadı. Mesela; petrol ürünü, demir işleme, ipekçilik, sanayi vb. işlerinin yeniden yapılanması tamamlanamadı. Artık Azerbaycan sektöründe belirgin değişiklikler vardı. Petrol endüstrisinde önemli başarılar elde edilmişti. 1928 yılında Yeni Qaraçuxur madenlerinin işletilmesine başlandı. 1928 yılında SSCB çapında ilk kez Bakü'de büyük gazyağı-benzin fabrikası, sülfürik asit, karbür ve yağ fabrikaları inşa edildi. Makine alanında da önemli başarılar elde

¹⁶⁷*Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.221*

¹⁶⁸*Azərbaycan tarixi VI cilt, s.87*

edildi. 1927 yılında Teğmen Şmidt (şimdiki Settarxan) adındaki fabrikada ilk elektrikliçelik eritme fırını üretime başladı.¹⁶⁹

Bu dönemde Gence Azerbaycan'ın ikinci sanayi merkezi haline geldi. 1928 yılında Gence'de dokuma tesisi ve pamuk işleme fabrikası çalışmaya başladı. Ucar ve Yevlaxda pamuk işleme fabrikaları inşa edildi, Şeki ve Hankendi'de koza açma tesislerinin yapımına başlandı. 1927-1928 yıllarında elektrik üretimi ve dağıtımı alanında önemli başarılar elde edildi. Bu dönemde, Salyan, Fuzuli, Nuxa ısı santrallerinin yapımı tamamlandı.

Sanayileşme döneminde Azerbaycan halkı çok ağır zorluklarla yüzleşti. Devlet, sanayileşmeyi finanse etmek için kitlelerin olur olmaz malzemelerini talan etti. Bu dönemde, ard arda yapılan 3 sanayileşme anlaşması halkın ekonomik durumunu daha da kötüleştirdi. İşçiler bazen 1 veya 2 aylık maaşını sanayileşme fonuna devrediyorlardı. Sanayileşme adımının hayata geçirilmesi için Sovyet devleti, mahkum edilmiş masum insanların fiziksel emeğini kullanmaktan çekinmiyordu. Genel olarak, Azerbaycan'da sanayileşme 2 alanı; petrol endüstrisini ve elektrik üretimini kapsadı. Azerbaycan, Sovyet imparatorluğunun ham madde üssüne dönüştü. Sanayileşme, ağır sanayinin gelişimini öngördüğü halde ülkede hafif sanayi daha hızlı gelişmişti. Tüm bunlara rağmen sanayileşme cumhuriyetin ekonomisinde olumlu değişikliklerle sonuçlandı. Öyle ki, sanayileşme yıllarında işçilerin sayısı artarak 47 bin kişiden 208 bin kişiye ulaştı.¹⁷⁰ Azerbaycan tarım cumhuriyetinden tarım-sanayi cumhuriyetine dönüştü.

1929 yılının Mayıs ayında yapılan SSCB'nin V. Sovyetler kurultayında halk ekonomisinin gelişmesi üzere birinci beş yıllık plan (1928/29-1932/33) kabul edildi. Esasen, ağır sanayinin gelişmesini öngören bu beş yıllık plan Azerbaycan'da petrol, kimya, tekstil endüstrisinin gelişimini, tarımın sosyalist

¹⁶⁹ Azərbaýcan tarixi VI cilt, s.97

¹⁷⁰ Azərbaýcan tarixi VI cilt, s.103

esasları üzere yeniden kurulmasını öngörüyordu. Beş yıl boyunca Azerbaycan'da 35 yeni sanayi işletmesi işe başladı, çeşitli sanayi birimleri yeniden kuruldu ve üretimleri genişletildi. Ülkede kimya, inşaat malzemeleri, hafif, gıda vb. sanayi alanlarında yeni tesisler çalışmaya başladı.¹⁷¹ I. Beş yıllık planda ulaşım geliştirildi. Alat istasyonundan Culfaya 409 km uzunluğunda demiryolu hattının yapımı tamamlandı. Havaalanlarının inşasına başlandı. Beş yıllık dönemde Azerbaycan'ın yeni sanayi merkezleri olan Gence, Hankendi, Nuxa gelişmeye başladı.

1920'lerin sonu ile 1930'lu yılların başları arasında Azerbaycan'ın arazi yapısında da değişiklikler oldu. 1929 yılının Nisan ayında düzenlenen VI. Genel Azerbaycan Sovyetler Kongresi'nin kararı ile ülkede 13 şehrin şehir statüsü iptal edildi, onun yerine 8 şehir (Bakü, Quba, Lenkeran, Şirvan, Muğan (Salyan), Zaqatala-Nuha, Gence ve Karabağ) oluşturuldu. Fakat 23 Haziran 1930'da SSCB MİK ve HKS "şehirlerin iptal edilmesi hakkında" kararı kabul ettiğinden bu yeni şehirler iptal edildi. Onun yerine 63 idari bölge oluşturuldu. Fakat 1932 yılında bölgeler büyütüldü ve onların sayısı 47'ye düşürüldü.¹⁷²

Azerbaycanda sanayileşme ile aynı zamanda ülke çiftliklerinin birleştirilmesine - kolektifleştirilmesine başlandı. Azerbaycan'da kolektif çiftlik biçimlerinin gelişimi 5 ayrı aşamada incelenebilir:

1. 1921-1922 yılları: Bu yıllarda kolektif çiftlikler içerisinde temel yeri kommunalar¹⁷³ ve arteller¹⁷⁴ tutuyordu.

¹⁷¹Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.227

¹⁷² Azərbaycan tarixi VI cilt, s.89

¹⁷³**Kommuna** eski Sovyetler birliğı zamanında hem üretim hem de tüketim birliğı anlamı veren, sık-sık kullanılan bir ifade olmuştur

¹⁷⁴**Artel** eski Sovyetler birliğı zamanında sadece üretim birliğı anlamı veren, sık-sık kullanılan bir ifade olmuştur

2. 1922-1924 yılları: Yeni ekonomik politika sonucunda önceden alelacele oluşturulmuş birlikler dağıldı. 1924 yılında ülkede 1 birlik ve 2 tarım arteli oluşturuldu.

3. 1924-1926 yılları: Bu yıllarda en çok eşlik toplumlar oluşturuldu.

4. 1927: Köylerde etki biçimi olarak makine şirketlerinin faaliyetine geniş yer verildi.

5. 1928 ve sonraki yıllar: Bu dönemde ÜİK (b) P'nin XV (1927) kongresinde tarımın kollektifleştirilmesi hakkında kararı kabul edilir ve kolhoz hareketinin gelişiminde yeni süreç başlar.

Kolçomakların¹⁷⁵ bir sınıf olarak kaldırılması meselesi İ.V.Stalin'in 1929 yılında Birlik tarım-marksistlerin toplantısında yaptığı "SSCB'de tarım siyaset meselesine dair" konuşmasında net bir şekilde ileri sürüldü.

Kolçomakların bir sınıf olarak iptali meselesi parti kararlarında ilk kez 5 Ocak 1930'da ÜİK (b) P MK-nın "Kollektifleşmenin hızı ve kolhoz kuruculuğuna devlet tarafından yardım edilmesi tedbirleri hakkında" ki kararında ilan edildi.

Kolçomaklar üç kategoriye ayrılıyordu:

1. Aksi devrimci, terör eylemlerinin organizatörü, tarım kooperatiflerialeyhine davranışların organizatörü olanlara karşı hapis ve sürgün cezası uygulanıyordu;

2. İkinci kategoride olanlar siyasi kontrol ile başka yerlere göç ettiriliyordu;

3. Üçüncü kategoride olanlar tarım kooperatifleridışında yeni bölgelere göç ettiriliyordu.

¹⁷⁵ **Kolçomaklar**Rusya imparatorluğunda ve SSCB'nin kurulduğu ilk yıllarda olan zengin köylülere deniyordu

1930 yazında Nahçıvan, Nuxa-Zaqatala bölgesinde ayaklanma yaşandı. Bu ayaklanma acımasızca bastırıldı. Cumhuriyetin Gence, Karabağ, Guba, Cebrail, Lenkeran, Bilesuvar vb. yerlerinde direniş birlikleri oluşmaktaydı.¹⁷⁶

Ülkede durumun ağırlığını gören yönetim bir çıkış yolu aradı. 17 Mart 1930'da "Kolhoz hareketinde parti çizgisinin değişme durumlarına karşı mücadele" parti kararı ile kabul edildi.

Artık bu arada Kuzey Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde isyancılar bazı yolları ele geçirip Kislovodski'ye ulaşmışlardı. İş öylebir yere ulaşmıştı ki, Kazakistan'dan Stalin'in adına yazılan telgrafda toplu isyanlara karşı ordunun birliklerinin kullanılması için izin istendi. Böyle bir durum Azerbaycan'da da oluştu. Nuxa-Zaqatala'da askeri birlikler isyancılara karşı operasyon yaptı, 80'eyakın isyancı öldürüldü. Nahçıvan'da halk, Sovyet hakimiyetini devirip yerel hükümeti kurdu. Sadece Sovyet birliklerinin ciddi baskısından sonra Nahçıvan'da Sovyet hakimiyeti yeniden inşa edildi.¹⁷⁷

Kollektifleşmeye karşı halkın genel kızgınlığı öyle bir durum yarattı ki, Sovyet hükümetinin kaderi hangi yolu izleyeceğine bağlı idi. 2 Nisan 1930'da MK "Parti çizgisinin değişme durumlarına karşı mücadele ile ilgili olarak kolhoz hareketinin görevleri" başlıklı özel mektup aldı. Yürütölen siyasete şeffaflık kazandırılan bu mektupta göröldü ki, yaşananlar parti çizgisini aşanların yüzündendir. Ölçüsüne ve sayısına göre büyük kayıplarla sonuçlanan kollektivleşme politikasından parti vazgeçmedi.

Daha sonra Azerbaycan'da tarımın "idari-hakimiyetçilik" koşullarında Merkezin planına uygun kollektivleşdirilmesi tamamlandı, kenarda kalmış bireysel köylü çiftlikler de tarım kooperatiflerine dahil oldu. Tarım kooperatifleri tarım mallarının üreticisi oldu. "Kolçomaklar bir sınıf olarak iptal edildi". Böylece, kollektivleşmenin yukarıdan idari yolla uygulanması

¹⁷⁶ Məmmədşadə M. B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007,s.56-57

¹⁷⁷ Məmmədşadə M. B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007,s.63

genellikle ülkenin tarımına ciddi sıkıntılar vuran bir darbe oldu.1929-1933 yıllarında genel olarak hayvan sayısında, özellikle de koyunların sayısında azalma başladı. 1928 yılındaki 1.354 bin büyükbaş hayvan sayısı 1933 yılında 1.160'a kadar, 1930 yılındaki 509 bin inek ve camışın sayısı 1933 yılında 405'e kadar, koyunların sayısı ise 2.598 binden 1.348'e kadar azaldı.¹⁷⁸ Bunun başlıca nedenlerinden biri; tarım kooperatiflerinin toplu hayvancılık sistemine hazır olmaması ve ayrıca uygulanan şiddete karşı protesto olarak köylülerin bir bölümü tarafından hayvanların kesilmesi idi. Öncelikli neden ise; Azerbaycan köylüsünün psikolojisi ve işletme geleneğini dikkate alınmadan bu önemli ve aşırı derecede karmaşık sosyal sürecingeleneksel yöntemlerle idare edilmesi idi.

Küçük tarım kooperatifleri büyütme planı Azerbaycan K (b) P MİK'nın 1933 Eylül tarihli toplantısının kararı ile uygulanmıştır. 1933 yılının sonbahar döneminde bununla ilgili geniş kitle anlatım çalışmaları yapılmıştı. Tarım kooperatiflerinin birleşip büyümesi sonucunda 1934 yılının 1. yarısında ülkede tarım kooperatiflerinin sayısı 3.729'dan 3.331'e indi. Bu azalma küçük kooperatiflerinsayısının en fazla olduğu Berde, Kürdemir, Terter, Ağcabedi, Ağdam, Qutqaşen (şimdiki Gebele) ilçelerinde idi. 1933 yılının sonunda Berde ilçesinde 167 kooperatif yerine 41, Kürdemir rayonunda 152 kooperatif yerine 54 büyütülmüş kooperatif kurulmuştu.¹⁷⁹

İkinci beş yıllık sürede Azerbaycan'da tarımda uzman kadro sağlanması için bir takım çalışmalar yapılmıştı. Dört yıl boyunca (1932-1935 yıllarında) Azerbaycan'da 29 bin traktörsürücüsü, mekanik operatör ve benzeri mesleklerde ustalar yetiştirilmişti. 1935 yılında Azerbaycan'da ziraatçilerin sayısı 645'e, veteriner hekimlerin sayısı 275'e, jeologların sayısı 294'e ulaşmıştı.

¹⁷⁸Məmmədşadə M. B. *Köylü hərəkəti. Lenin milli siyasəti*. Bakı, 2007, s.87-88

¹⁷⁹*Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə*. Bakı, 1994, s.385

Devrim öncesi Azerbaycan'da zeoloji mesleği olmadığı halde, 1935 yılında ülke tarımında 104 zeolog çalışıyordu.¹⁸⁰

Bu alanda başlıca rolü, Azerbaycan Tarım Enstitüsü (ATE) ve meslek elemanı hazırlayan teknik okullar oynamıştı. ATE, sadece 1931-1934 yıllarda ülke tarımına 530 ziraatçı, bitkici, tarım aletleri uzmanı, veteriner ve başka alanlardan olan uzman vermişti. Bu süreçte ise teknik okullar 1.213 uzman yetiştirmişti. Bir buçuk yıla yakın sürede bu okullarda bin kişiden fazla traktörçü, ustabaşı ve teknisyen yetiştirilmişti.

Tarım kooperatifleri 1935 yılının Ocak ayında Azerbaycan SSC'de köylü tarımlarının %59,3'ünü ve tüm ekim alanlarının %63,1'ini birleştirdi. Bu şekilde pamuk bölgeleri daha büyüdü. 1935 yılı öncesi için bu bölgelerde 1991 tarım kooperatifi vardı ki, onlar da tüm köylü hanelerinin %71,9'ini kapsıyordu.¹⁸¹ Kooperatifçilerin II. Birlik kongresinde kabul edilen tarımın örnek tüzüğü kooperatiflerin gelişimi için önemli rol oynadı. Bu tüzük çilekeş bireysel köylü çiftlikleri yerine kolhozların çoğalmasına neden oldu. 1933-1934 yıllarında kooperatiflere 41.764 yeni çiftlik olmuşsa da, 1935 yılının üçüncü çeyreğinde çiftliklerin sayısı 47.490'a ulaşmıştır. Bu artış sonraki yıllarda da devam etmiştir.

1935 yılında Azerbaycan'da ilk milyoner kooperatifçiler oluştu. Aynı yıl ülkede dokuz tane milyoner kooperatifçi vardı.

Kolhozlarda¹⁸² hayvancılık alanında da başarılar vardı. Kolhozatlarının sayısı 1932 yılında 41,3 bin iken 1938 yılın Ocak ayında 80,7 bine, büyükbaş

¹⁸⁰ Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.385

¹⁸¹ Məmmədzadə M. B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007,s.113

¹⁸² **Kolhoz** Sovyetlər döneminde Tarım Kooperatifləri anlamı veren birliklər idi

hayvan 179,4 binden 374,6 bine, koyun ve keçiler 172,7 binden 519,2 bine, domuzlar 10.4 binden 31.8 bine ulaşmıştı.¹⁸³

Merkezi Sovyet yönetiminin öncelikli hedefi ülke tarımında Azerbaycan SSR'yi ikinci en büyük pamuk üssüne çevirmektir. Cumhuriyetin parti, Sovyet, çiftlik organizasyonlarının tüm faaliyetleri öncelikle bu görevin layığıyla yerine getirilmesine yöneltilmişti. Pamuk ekim alanı 1921 yılında 5,2 bin hektar iken 1928 yılında 111,1 bin hektara ulaşmıştı. Hektar başına verimlilik oranı 1921 yılında 4,2 sentner iken 1927 yılında 6,15 sentnere, üretim miktarı ise 12 bin tondan 64,7 bin tona çıkarılmıştı. Genel olarak üretimde sosyalist grupların payı 1929 yılında 3,9 bin ton, 1931 yılında 84 bin ton ve 1932 yılında 94,1 bin ton ham pamuk olmuştur.¹⁸⁴

Pamukçuluğun gelişiminde, Azerbaycan SSR ülkenin ikinci pamuk üssü gibi tesis edilmesinde ikinci beş yıllık plan önemli bir rol oynadı. Bu yıllarda ülkede pamuk mücadelesinde yüksek tarımsal tekniğin uygulanması, yüksek pamuk ürünü uzmanlarının ülke ve bölge toplantıları, pamuğun ortalama satış fiyatının artması, ek ücret sisteminin uygulanması gibi çeşitli önlemler alındı. Bu faktörler Azerbaycan'da kolhozçu köylüler arasında "emek sevinci" hali yaratıyor, gerçek modernistler ve pamuk uzmanları meydana çıkıyordu. Bu nedenle Azerbaycan SSC-nin ekonomik durumunun iyileşmesinde pamuğun ve pamuk ürünlerinin satışı önem taşıyordu. Bu önem daha sonra II. Dünya Savaşında da etkisini gösterdi.

İkinci beş yıllık planın tamamlanması ile dünyanın altıda birini kaplayacak bölümünde sosyalist toplumun oluşturulduğu resmi olarak duyurulmuş oldu. Yüzden fazla millet ve halkı birleştiren, kültürel gelişimine göre çeşitli düzeyde çok uluslu Sovyetlerde yaklaşık 20 ülke ile tarihte ilk defa

¹⁸³*Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.387*

¹⁸⁴*Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.389*

yeni bir toplum - sosyalist toplumu oluşturuldu. Şimdi ise önlerinde bu toplumu geliştirmek, "planlı sosyalizm" ve "Stalin modeli" ni hayata geçirmek duruyordu. Bu görev ÜİK (b) P XVIII Kongresi'nin (Mart 1939 yılı) onayladığı SSCB halk ekonomisinin gelişmesine dair üçüncü beş yıllık planda (1938-1942 yılları) öngörülmüştü.

Üçüncü beşyillik planda Azerbaycan'ın önünde duran en önemli görev yine petrol ve gaz üretimini artırmak idi. Yaklaşan savaş tehlikesi açısından bu görev daha önemliydi. SSCB, halk ekonomisinin gelişmesine dair üçüncü beş yıllık planda ülkede 1942 yılında 54 milyon ton petrol ve gaz çıkarılması öngörüldüğü halde, Azerbaycan'daki petrol üretimini 28,2 oranında arttırarak 27,4 milyon tona çıkarmak veya 1937 yılındakinden 6 milyon ton daha fazla petrol üretim etmeyi planlanıyordu.¹⁸⁵ Azerbaycan'da üretilecek petrolün hacmi oldukça fazla olmasına rağmen, bu, ittifakta çıkarılacak toplam petrolün%50'sinden biraz daha fazla idi. Oysa 1937 yılında Azerbaycan ülkede üretilen tüm petrolün %75,1'ini üretmişti. Azerbaycan, SSCB petrol rezervinin %29'una sahip olduğu halde, ülkede üretilen petrolün dörtte üçünü üretmişti. Petrol rezervinin yüzde 71'ine sahip olan bölgelerin toplam petrolün dörtte birini ise üretmesi cumhuriyetin maddi kaynaklarının orantısız kullanımı ve ekonomik durumun bozulması demektir.¹⁸⁶

Günlük petrol üretiminin artışına rağmen, Merkez daha fazla petrol üretimi talep ediyordu. Azerbaycan, petrol endüstrisinde gelişme hızı üçüncü beşyillik planın birinci yılında ülkenin diğer genel üretimlerinden geri kalıyordu. Ülke sanayisi ve askeri gereksinimler ise daha fazla petrol ürünleri talep ediyordu. Bu nedenle SSCB yönetimi 26 Haziran 1940'da "Haftanın yedi günü ve günlük sekiz saatlik çalışmaya geçilmesi, idare ve işletmelerin personellerinin kendiliğinden ayrılmalarının yasaklanması hakkında kanun"u

¹⁸⁵ Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.389

¹⁸⁶Azərbaycan tarixi VI cilt,s.135

çıkardı¹⁸⁷. Kanunun uygulanması ile madenlerde ve diğer sanayi işletmelerinde bir disiplin oluşturuldu, ayrıca bu durum kaliteli ürün üretiminin artmasına neden oldu.

¹⁸⁷*Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. И, 1929-1940 гг. М., 1957, стр. 777.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EĞİTİM, SANAT VE KÜLTÜREL YAPI

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, eğitimin ve ulusal kültürün bir bütün olarak gelişmesinde çok önemli adımlar atmıştır. Hükümet, okulların rehabilitasyonu ve güncel teknolojilere uyarlanması, eğitim kurumlarının millileştirilmesi, savaşların ve iç çatışmaların bir sonucu olarak ulusal sanatın desteklenmesi gibi alanlarda önemli adımlar atmıştır. Eğitim kurumlarının millileştirilmesi, AHC hükümeti tarafından atılan ilk adımlardan biri oldu. Bazı ciddi zorluklara rağmen (eğitimci eksikliği, ders kitaplarının eksikliği vb.), hükümet millileştirme politikasını uygulamakta ve sonuçta eğitim alanların arasında Azerbaycanlıların sayısı artmaktaydı.¹⁸⁸ Ders kitaplarının ve öğretim programlarının geliştirilmesine özel ilgi gösteriliyordu. Eğitimcilerin eğitimi de dikkat edilmesi gereken önemli bir noktaydı. 1918'de, Qori Seminerinin Müslüman bölümü, Qazaxa taşındı ve bağımsız bir birime dönüştü. Eylül 1919'da Bakü'de bir seminer açıldı. Ancak, seminerlere yeterli sayıda pedagojik kadro sağlanamadığı için, Azerbaycan hükümeti Türkiye'den öğretmenleri davet etme ve ders kitapları hazırlama konusunda bir karar aldı.¹⁸⁹ Ayrıca, 1919'da mecliste geçirilen bir yasayla Qazax, Nukha, Şuşa, Guba, Zagatala, Salyan, Bakü ve Gence'de iki aylık pedagojik kurslar düzenlendi. Bu kursların her birinde, en az 50 öğretmen eğitildi. Hükümetin eğitim alanında attığı en önemli adımlardan biri de Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulmasıydı. Üniversitede beş fakülte vardı: tarih-filoloji, hukuk, fizik, matematik ve tıp. Faaliyetinin ilk yılında 1.094 öğrenci kayıt yaptırmıştır.¹⁹⁰ Aynı zamanda mali sorunlara rağmen Azerbaycan hükümeti, yabancı üniversitelerde okuması için

¹⁸⁸*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*. Bakı, 1998,s.257

¹⁸⁹*Azərbaycan tarixi V cilt, s.527*

¹⁹⁰*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*. Bakı, 1998,s.258

100 öğrenci göndermiş, Bakü müzik okulu bünyesinde bir konservatuar kurulmasını da gündemine almıştı.

1918-1920'de Azerbaycan tiyatrosu da önemli ölçüde gelişmekteydi. Azerbaycan'ın tarihi ve ulusal bağımsızlık hareketinin yeni sahneleri ortaya çıkıyordu. Azerbaycan tiyatrosunun önde gelen temsilcileri, dağınık tiyatro gruplarını birleştirerek bir "Müslüman Aktör Topluluğu" oluşturdu. Alınan kararların bir sonucu olarak, Türk tiyatrosu millileştiriliyor ve devlete devrediliyordu. Azerbaycan Tiyatrosunun repertuarına N. Narimanov'un "Nadir Şah", A. Hagverdiyev'in "Mutsuz İnsan", Türk yazar Namık Kemal'in "Akif bey veya Onur", Ü. Hadjibeyov'un "O olmasın bu olsun" ve "Arşin mal alan" yer alıyordu. 1918 olayları ile ilgili dramatik çalışmalar (Mirza Bala Mammadzade'nin "Bakü Savaşı", Jafar Jabbarli'nin "Bakü Savaşı", İsabey Aşurbeyov'un "Azerbaycan") alınıyor ve sahneye koyuluyordu.¹⁹¹

Mimari ve heykel alanlarını da geliştirmek için adımlar atılmıştır. Bakü Teknik Okulunda heykel sınıfının açılması öngörülüyordu. 1918 yılında Bakü'nün boşaltılması sırasında ölen Türk ve Azerbaycanlı askerlerin hatırasına anıt konulması ile ilgili proje hazırlanıyordu. Dahası, Gence'de Azerbaycan şairi Nizami'nin heykelinin dikilmesi de planlanıyordu.

Cumhuriyetin kurulması edebiyatın da canlanmasına neden oldu. Cumhuriyet dönemini asırlık Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde yeni bir aşama olarak kabul edilebilir. Milli idrakın ve milli onurun oluşumu sürecinden kaynaklanan vatanseverlik, literatürde önemli bir konu olarak yer aldı. "Yeşil Kalem" olarak adlandırılan edebi toplum seçkin yazarları ve şairleri bu ortak görevde birleşmişti. Hüseyin Cavid, Ahmet Cavad, Cefer Cabbarlı, Üzeyir Hacıbeyli, Əliabbas Müznib, Salman Mümtaz, Umgülsüm ve diğerleri milli ruh ve bağımsızlık fikrinin taşıyıcıları idiler. Milli ruhun ve milli fikirlerin

¹⁹¹*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*. Bakı, 1998,s.182

güçlenmesi sonucunda Azerbaycan'da milli kültürün, tarihin ve milli mirasın geleneklerinin incelenmesine ve duyurulmasına ilgiyi aşırı derecede artırdı. Onların çalışmaları titizlikle ve en yüksek seviyede yapıldı. Bu çalışmalar ile ilgili olarak Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri, aynı zamanda eski Rusya İmparatorluğu topraklarında yaşayan diğer Türk halkları arasındaki kültürel ilişkileri araştırmakta olan ve Bakü'de kurulan "Türk Ocağı" topluluğunun etkisini de belirtmek gerekir.¹⁹²

Ayrıca, Azerbaycan'da çok sayıda gazete ve dergi yayımlanıyordu. Azerbaycan hükümetinin resmi yayın organı Türk ve Rus dillerinde yayınlanan günlük "Azerbaycan" gazetesi idi. Dahası, "Müsavat", "İstiklal", "Açık Söz", "Bizim Yol", "Ahrar", "El", "Füqara Sesi", "Arkadaş" vb. isimlerde yayın organları vardı.¹⁹³ Gazetelerin çeşitliliği dönemin özelliklerini, siyasi ve toplumsal moralin kutuplaşmasını yansıtıyordu.

Azerbaycan hükümetinin millileşme yönündeki faaliyetlerinin en önemlilerinden biri de milli kimliğin oluşumu çerçevesinde Rusların değiştirdikleri yer adlarını kurtarmaktı. Hükümetin kararı ile Yelizavetapol şehrinin adı yeniden Gence olarak adlandırıldı. Karyagin şehrinin adı ise Cebrail olarak adlandırıldı. Sokaklara, şehirlere ulusal özelliklerine uygun olarak seçkin kişilerin, yazarların, şairlerin adları verilmeye başlandı.

Azerbaycan hükümeti tarafından kütüphane çalışmaları da destekleniyordu. 1920 yılının Nisan ayına doğru Azerbaycan'da kitap fonunda 95 bin adet kitaptan oluşan 11 kütüphane vardı. Müzelerin geliştirilmesi için de çalışmalar sürüyordu. İstiklal müzesinin kurulmasına başlanmıştı.¹⁹⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin halk maarifi ve kültür alanındaki faaliyetleri ve bu yönde yapılan çalışmalar kültürel gelişimin düzenli bir devamı idi. Fakat

¹⁹²*Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri*. Bakı, 1998,s.45

¹⁹³*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)*. Bakı, 1998,s.342

¹⁹⁴*Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri*. Bakı, 1998,s.34

ne yazık ki, Bolşevik işgali sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşü, kast olunan çalışmaları hayata geçirmeye imkan vermedi.

Halk Cumhuriyeti kısa süre hayatta kalmış olsa dahi Azerbaycancılık görüşünün legalleştirilmesinde tetikleyici rolü oynamış oldu. Azerbaycancılık, Müslüman aleminin veya Türk halklarının herhangi bir kolu veya sadece Türkiye'deki Türklerle aynı bir halk olarak değil de, dünya halklarının içerisinde bağımsız bir halk olması şeklinde nazara alınmıştı. Bu iddia doğrulanmıştı ve ülkede yaşayan nüfusun geçmiş tarihine dayandırılıyordu. Milli kimliğe güvenin güçlendirilmesinde önemli bir rolü vardı. Bu akım o kadar güçlüydü ki, Bolşevikler AHC'nin çöküşünden sonra Azerbaycan devletçiliğinin devam etmesinin gerektiğine inanıyorlardı. Fakat Bolşevikler halkın kendini Türk olarak adlandırmasına itiraz ediyorlardı. Bu ise; sonuçta halkın adının değiştirilmesine, ülkenin adı ile "Azerbaycanlı" şeklinde adlandırılmasına yol açtı. Elbette, Bolşevik yönetimi artık teşekkül etmiş ve gelişmekte olan "Azerbaycancılık" düşüncesinin ne derecede uygun olduğunu anlamıyordu.

Sovyet hakimiyetinin ilk günlerinden itibaren okur yazarlık oranının artırılması için çalışmalara başlandı. 1923 yılında okuma yazma bilmeme ile mücadele için özel komite oluşturuldu. Sonuçta 1933 yılına doğru artık cumhuriyet nüfusunun yarısından fazlası okuma yazma bilen kategorisine dahil edilirler. 1931-1932 yılı öğretim yılında Bakü, Gence ve Şeki'de yedi yıllık zorunlu orta öğretim ve ülke genelinde zorunlu ilköğretim sistemi uygulandı. 1939 yılında artık ülke nüfusunun %73,8'i eğitimli idi.¹⁹⁵ Özel eğitim kurumları da dahil olmak üzere, Bakü, Gence ve Qazaxda öğretmen yetiştirme seminerleri düzenleniyordu. Yükseköğretimde hayli gelişme sağlandı; 1921 yılında Azerbaycan Politeknik Enstitüsü, Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü, Doğu'da ilk konservatuvar ve ressamlık ihtisas okulları açıldı. 1929 yılında

¹⁹⁵ Mehdizadə M. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı. Bakı, 1980,s.222

Gence'de Tarım Enstitüsü kuruldu. 30'lu yıllarda yüksekokullar ağı hayli genişletildi. Yüksekokullarda akşam ve gündüz şubeleri vardı. Sanayi ve tarım kurumları kuruluyordu. İşçilerin yetiştirilmesi ve üniversiteye girmeleri için Bakü, Gence ve Şeki'de işçi kursları tertipleniyordu.¹⁹⁶ 1940-1941 eğitim yılının başlarında ülkede 15 bin öğrencinin eğitim aldığı 16 üniversite vardı. Ancak maalesef, otuzlu yılların sonunda ülkenin çeşitli eğitim kurumlarında çalışan 19 bin öğretmenden sadece 2.098 öğretmen Azerbaycanlı idi.

Sovyet döneminde gerek orta, gerekse yüksek öğretim kurumlarının etkinliği bütünüyle kendi hakim sistemine hizmet etmeye yöneltmişti. Hükümetin görüşüne göre komünist rejime uymayan tüm konular programdan çıkartılıyordu. Beşeri bilimlerin özellikle tarihin öğretimine özel dikkat gösteriliyordu. Öyle ki tarih öğretimi gençlere önemli ideolojik etki aracı olarak kullanılıyordu. "Azerbaycan Tarihi" bağımsız ders olarak verilmiyor, Sovyet devlet yapısı ise insanlığın gelişmesi için tek ideal model olarak tasvir ediliyordu. Edebiyat derslerinde ise Sovyet rejimini öven eserlere öncelik veriliyordu.

Eğitim sisteminin geliştirilmesi yolunda en önemli başarı Türk (Azerbaycan) dilinde geniş çapta derslerin verilmesi ve öğretimi oldu. Sovyet hakimiyetinin ilk günlerinden itibaren bu sorunu çözmek için bir çok çalışmalar yapıldı. Resmi kurumlarda ve resmi yazışmalarda Azerbaycan diline geçilmesi için adımlar atıldı. Fakat zaman geçtikçe ülkede Rusça'nın yeri de güçleniyordu ve Rus dilini konuşabilen kesim Azerbaycan dilini öğrenmeye ihtiyaç duymuyordu. Bununla birlikte şehirlerde yaşayan Azerilerin büyük çoğunluğu çocuklarının Rusça eğitim almalarını tercih ediyordu. Sonuçta Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer büyük şehirlerinde büro işlerinde ve günlük iletişimde Rusça lider konuma gelmişti. Türkçe ise eyalet düzeyinde konuşulan bir dil olarak duruyordu.

¹⁹⁶ Mehdizadə M. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı. Bakı, 1980,s.89

Sosyal yaşamda komünist ideolojisini gerçekleştirmek amacıyla dini yaşayış zorlaştırılıyor, camilerin birçoğu kapatılarak tamamen farklı görevler için kullanılıyor, bazıları ise sadece yıkılıyordu. Örneğin, 1936 yılında ünlü Bibiheybet mescidi yıkılmıştır. Rehber kişilerin öncülüğünde şehir ve köylerde "savaşçı Allahsızlar toplulukları" yaratılıyordu. Önceleri resmi bayram olarak kutlanan "Nevruz" bayramı daha sonra dini bayrama çevrilir ve otuzlu yıllarda tamamen kaldırılır.¹⁹⁷

1922 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci başlar ve yeni alfabeyle ilgili komiteler oluşturulur. Latin alfabesine geçişte, 1926 yılında Bakü'de yapılan ve neredeyse SSCB'nin tüm Türk halklarının temsilcilerinin, Moskova, Leningrad, Türkiye ve Almanya'dan ünlü oryantalistlerin yer aldığı I. Türkoloji Kurultayı büyük rol oynadı. Nihayetinde 1929 yılında Arap alfabesinden vazgeçilerek Latin alfabesine geçildi. Fakat 30'lu yılların sonunda bir kez alfabe değiştirildi. Bu kez ise Sovyet hükümetinin kararıyla SSCB'nin tüm halklarının, özellikle Azerbaycan halkının da yazısı Kiril harflerine dönüştürüldü.¹⁹⁸

Bilimin gelişmesine büyük önem verilse de, en çok Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının ve enerji kaynaklarının üretimi ile ilgili bilim alanlarına öncelik verilirdi. Örneğin; 1920 yılında "Azneft" bünyesinde jeolojik büro kuruluyor, 1921 yılında Bakü Deniz Rasathanesi, 1923 yılında ise Cumhuriyet Jeoloji Komitesi açılıyor. Jeoloji bilimi petrol yataklarının ve ülkenin diğer doğal kaynaklarının araştırılması yönünde önemli gelişme sağladı. Azerbaycan'ın flora ve faunasının öğrenilmesiyle ilgili bilimsel çalışmalar titizlikle yapılıyordu. Aynı zamanda Sosyal bilimlerin gelişimi için merkezler kuruldu. Bunlardan biri 1923 yılında kurulmuş "Azerbaycan'ın Tetkik ve Tetöbbe Merkezi" (Azerbaycan'ın Araştırılması ve İncelenmesi) idi ki, Nahçıvan, Şeki,

¹⁹⁷*Azərbaycan tarixi VI cilt, s.236*

¹⁹⁸*Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (akad. Z.M. Bünyadovun red. altında). Bakı, 1990,s.334*

Şamahı, Hankendi'nde şubelerivardı.¹⁹⁹ Azerbaycan halkının tarihinin, maddi ve manevi kültürünün öğrenilmesiyle ilgili canla başla çalışmalar yapılıyor, Azerbaycan tarihine dair kaynaklar yayınlanıyordu. 1922 yılında kurulan Azerbaycan Arkeoloji Cemiyeti, 1923 yılında Arkeolojik Komite'ye, 1927 yılında ise Tarih, Sanat ve Anıtları Koruma Komitesi'ne dönüşüyor.²⁰⁰ Bu bilim merkezlerinin çalışmalarının sonucunda Azerbaycan'ın Hocalı-Gedebey, Yaloylutepe gibi arkeolojik kültürleri tespit edilmiştir.

Bu yıllarda ülkede ekonomik, filoloji, felsefe bilimlerinin gelişmesinde büyük başarılar kazanılıyor; Azerbaycan klasik edebiyatının eserleri daha fazla sayıda yayımlanıyor. 1929 yılında "Azerbaycan'ın Tetkik ve Tetöbbe Merkezi" nin bünyesinde Devlet Araştırma Enstitüsü kuruluyor. 1932 yılında SSCB Bilimler Akademisi Transkafkasya şubesinin Azerbaycan bölümü organize edilip, 1935 yılında ise aynı bölüm SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan şubesine dönüştürülüyor. Tarih, arkeoloji, etnografya, dil ve edebiyat şubeleri oluşturuluyor.

1920'li yılların başında Azerbaycan komünist partisi Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi bünyesinde Bolşevik Partisi'nin tarihini araştırmak üzere oluşturulan özel komisyon Azerbaycan'ın 20. yüzyıl tarihini öğrenme alanında tek el hakkını elde ediyor. 1928 yılında bu komisyon Tarih Enstitüsü'ne dönüştürülüyor, 1939 yılında ise onun bünyesinde ÜKP (b) MK yanında Marks-Engels-Lenin Enstitüsü'nün Cumhuriyet şubesi organize ediliyor. Bu kurumların hazırladıkları yayınlarda Azerbaycan tarihi ciddi tahrip ediliyordu. Özellikle 1920-1930 yılları arasında uygulanan baskılar sırasında Azerbaycan bilimsel çalışmaları onarılamaz zararlarla karşılaşılıyor. Ünlü alim ve eğitimciler, orijinal ve standart düşünen bilim temsilcileri tutuklanarak kurşuna diziliyorlar. Genel olarak, 20-30'lu yıllarda sosyal hayatta Bolşevik ideolojisinin

¹⁹⁹ Mehdizadə M. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı. Bakı, 1980, s.168

²⁰⁰ *Azərbaycan tarixi VI cilt, s.257*

ağalığının sağlanması ve ülkenin potansiyelini kendi çıkarları için maksimum yararlanmak amacıyla özel de olsa, bilimsel bilgilerin çeşitli alanlarının gelişmesi için önlemler alınıyordu. Aynı zamanda da eğitim ve bilimin siyasallaşması ve ideolojileşmesineticesinde, pedagojik ve bilimsel aydınların güvenilirliğinin temel kriteri; sisteme bağlılık, geçmişin ve çağdaşlığın, uluslararası ilişkilerin, sınıf mücadelesinin vb. konuların değerlendirilmesinde partininsert talimatlarına itirazsız riayet edilmesi olarak biliniyordu. Doğal olarak böyle bir ortamda yapılan çalışmalarda yaratıcı yaklaşım oldukça düşük kalıyordu. Nüfusun ideolojik olarak kandırılmasının en önemli aracı devletin kitle iletişim araçları üzerindeki tekeli idi. Basın alanında yeni ideolojinin temel taşıyıcıları ise "Komünist", "Bakü İşçisi" parti gazeteleri, ayrıca, yeni yayımlanan gazete ve dergilerdi. Yeni yayın organları içerisinde ideolojik yönüyle "Yeni Yol", "Vışka", "Edebiyat" gazeteleri, "Doğu Kadını" (sonradan "Azerbaycan Kadını" adlandırılmıştır) dergileri göze çarpıyordu. 1940 yılında ülkede 185 farklı isimde gazete ve dergi yayımlanıyordu ve yayımlanan kitapların sayısı her geçen gün artıyordu.²⁰¹ Elbette komünist ideolojisini tebliğ eden kitaplar yüksek tirajla çıkıyordu. 1924 yılında ilk radyo tesisi devreye sokuluyor, daha sonra ise uzun ve kısa dalgalarda çalışan ilk radyo yayınları veriliyor. 1926 yılında radyoda ilk kez "Bakü konuşuyor" ifadeleri söylendi. Sovyet iktidarı tüm araçlarla edebiyatı kendi çıkarlarına hizmet ettirmeye çalışıyordu. 1925 yılında "Edebiyat Cemiyeti" kuruluyor. Ama bu cemiyet önceki dönemde ortaya çıkmış şair ve yazarları birleştirdiği için onun faaliyetini manipüle etmek oldukça zordu. Bu nedenle "Komünist" gazetesinin bünyesinde "Kırmızı Yazarlar Derneği" kuruluyor. Aynı yılda her iki topluluk "Kırmızı Yazarlar Birliği" adı altında birleştirildi.²⁰² 1928 yılında ise birliğin bünyesinde "Azerbaycan Proleter Yazarları Derneği" kuruluyor. Fakat bu yine de hükümeti tatmin etmiyordu. Çünkü topluluğun adı Bolşeviklerin zevklerine cevap vermiş

²⁰¹ *Azərbaycan tarixi VI cilt, s.350*

²⁰² *Azərbaycan tarixi VI cilt, s.257*

olsa da, eski okulun temsilcileri edebiyatta liderlik konumlarını sürdürüyorlardı. Tam da bu nedenle partinin çıkarlarına hizmet eden yazar ve şairler örgütünü kurmak mümkün değildi. Bununla ilgili olarak 1930'lu yılların başında "Azerbaycan Yazarları Birliği" kuruluyor.²⁰³ Bu birlik veüyelerifaaliyetlerini parti organları ile devlet güvenlik birimlerinin sert kontrolü altına sürdürmüştü. Buna bağlı olarak sanatın diğer dallarında (müzik, resim, sinema, tiyatro...) da böyle birlikler kuruluyor.

Bu dönemde bazı edebiyatçılar parti politikasının bayraktarına dönüşüyor. Bununla birlikte, birçok genç edebiyatçı çeşitli edebi yaratıcılık araçlarını kullanarak hatta eserlerin ideolojik yönlerini oluşturduğunda dahi kendilerinin yaratıcılık potansiyellerini ifade olanaklarını buluyorlardı. Bu yazarların içerisinde Mikail Müşfik, Samet Vurgun ve Sabit Rahman'ı önde gelen isimler olarak özellikle belirtmek gerekir.

Yeni hükümet halk aşıklarınınneserlerine ilişkin kendi konumunu belirleme sorunuyla karşı karşıya kalıyordu. 1926 yılında toplanan aşıklar kurultayı tüm katılımcılara "yeni hayat" ın avantajlarını sürekli tebliğ etmeye çalışıyordu. Bununla birlikte, birçok aşık, halk sanatının bu türünün geleneklerini ve temizliğini sürdürmeye çalışıyordu.

1920-30'lu yıllarda klasik edebiyat örneklerinin yayınına çok büyük önem veriliyordu. Azerbaycan'da Nizami'nin tüm eserleri ve ünlü şiirleri, Shakespeare, Schiller, Puşkin ve dünya edebiyatının diğer klasiklerinin eserleri yayımlanıyordu. Tantanalı şekilde Muhammed Fuzuli'nin, Mirze Feteli Ahundov'un, Mirze Alekber Sabir'in, Nevai'nin, Puşkin'in, Rustaveli'nin, Firdevsi'nin törenleri yapılıyordu.

1920 yılında mevcut tiyatro gruplarının bünyesinde Birleşik Devlet Tiyatrosu (1924 yılından itibaren adı Devlet Akademik Tiyatrosu'dur)

²⁰³*Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994,s.288*

kuruluyor. 1924 yılında bu tiyatronun opera ve bale grubunun bünyesinde Azerbaycan Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu kuruluyor. 1920 yılında Rus akademisyenler tarafından kurulan Eleştiri ve Tebliğ Tiyatrosu 1923 yılında Bakü işçi tiyatrosuna, 1937 yılında ise Azerbaycan Devlet Rus Dram Tiyatrosuna dönüşüyor. 1931 yılında kukla tiyatrosu açılıyor. 1938 yılında Azerbaycan Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu'nun müzikli komedi grubunun bünyesinde Azerbaycan Müzikal Komedi Tiyatrosu kuruluyor.²⁰⁴ 1940 yılında Azerbaycan SSC'de artık sadece Bakü'de değil, Gence, Nahçıvan, Hankendi ve Şeki de dahil olmak üzere 18 tiyatro faaliyet gösteriyordu. Tiyatrolar devlet kontrolü altında olmasına rağmen, öncelikle insanlara hizmet edip halkın manen zenginleşmesine ortam yaratıyordu. Azerbaycan sahnesinde Cafer Cabbarlı'nın, Hüseyin Cavit'in, Şekspir'in, Schiller'in, Samed Vurgun'un ve diğerlerinin eserleri başarıyla sahneye konuluyordu. Ulusal tiyatronun gelişmesinde ünlü yönetmenler Aleksandr Tuqanov ve İsmail Hidayetzade'nin, oyuncular Abbas Mirza Şerifzade, Ruşen Cevadov, Sıtkı Ruhulla, Ulvi Recep, Rıza Tahmasip, Alesker Alekperov, Höküme Qurbanova'nın rolü büyük olmuştur. 1937 yılında Opera ve bale tiyatrosunda sahneye konulan Üzeyir Hacıbeyov'un "Köroğlu" operasının, 1940 yılında ise besteci E.Bedelbeyli'nin kurgulamış olduğu ilk Azerbaycan balesi "Kız Qalası" nın sahneye konulması büyük olaydı. Opera sanatının gelişmesinde Bülbül'ün, Hüseyngulu Sarabski'nin, Şefige Memmedova'nın, Fatma'nın, Ağabacı Rzayeva'nın rolü büyük olmuştur. Balenin teşekkülü ve gelişmesinde Kamer Almaszade, Leyla Vekilova'nın ve diğerlerinin sanat faaliyetleri önem taşıyordu. 1930 yılında Üzeyir Hacıbeyov'un yönetimi altında ilk çok sesli, 1931 yılında ise halk müzik aletlerinin ilk notalı grubu oluşturuluyor. 1936 yılında filarmoninin açılmasıyla Azerbaycan devlet korosu ve halk dansları grubu kendi faaliyetine başlıyor. 1938 yılında ise şarkı ve dans grubu, Azerbaycan Devlet Senfoni Orkestrası

²⁰⁴*Azərbaycan tarixi VI cilt, s.257, 373*

organize ediliyor. Azerbaycan halk müziğinin notaya alınması alanında bir hayli iş yapılıyor. Ulusal müziğinin, muğam sanatının gelişmesinde Cabbar Karyagdı, Seyid Şuşinski, Han Şuşinski, Kurban Pirimov, Ahmet Bakıhanov ve diğerleri büyük rol oynuyorlar.

Bu yıllarda Azerbaycan sineması da geliyordu; 1926 yılında Sinema-Foto Müdürlüğü bünyesinde stüdyo organize edilmekteydi. Sinema, ideallerinin ve değerlerinin tanıtımında sovyet yapısının önemlibir silahı oldu. Sinemanın propagandacı ve kışkırtıcı gücü kanıt gerektirmiyordu. Bu nedenle kültürel hayatın diğer alanları gibi tümüyle siyasallaştırılmış sovyet sineması doğrudan ülke yönetiminin siyasi siparişleriyle ilgili idi. 1920-30 yıllarında "Gilan kızı" (1927), "Sevil" (1929), "Almaz" (1935), "Köylüler" (1939) gibi sanatsal filmler çekilmiştir. Aynı zamanda klasik eserlerin temelinde de filmler hazırlanıyordu.

1920-30'lu yıllarda resim ve heykeltıraşlıkta yeni alanların oluşması süreci yaşanıyor. Bu dönemin öncü ressamı Behruz Kenger ve Azim kendi yapıtlarında ulusal grafik geleneklerini modern resmin özellikleri ile birleştirmeye muvaffak olmuşlardır. 1932 yılında Azim başkanlığında Azerbaycan Ressamlar Birliği kuruldu. Sanatta anıtsal propaganda fikirleri geniş alana yayılıyor. Onlar sanatın somut oluşumunu Azerbaycan heykeltıraşlığı ve mimarlığında bulurlar.

Neticede 1920-1930 yıllarında Azerbaycan kültürü şimdi net olarak değerlendirilmesi zor olan gelişmeler kat etti. Bir taraftan kültürün tüm alanları güçlenen resmi siyasetin etkisine maruz kalıyordu ve bu ortamda yaratıcı düşüncenin tam olarak gelişmesinden, kültürün tüm alanlarının gelişmesinin imkanlarının artmasından konuşmak zordu. Fakat şüphesizdir ki, bu zor ve karmaşık dönemde kültürel gelişmede ciddi başarılar kazanılıyordu. Kültürel devrimin sonuçlarına bağlı olmayarak, Azerbaycan kültürü önceki gibi kendisinin halk yaşamının temelleri ile organik bağlarını saklıyordu.

II. Dünya savaşı, daha doğrusu onun bir parçası olan Büyük Vatan Savaşı başladıktan sonra Azerbaycan aydınlarının tüm çaba ve yaratıcılık faaliyetleri faşist Almanya'ya karşı mücadeleye yöneliyor. Ünlü kimyacı-alim Yusuf Mehmetaliyev'in yönetimi altında yüksek oktanlı uçak yakıtı elde edildi. Diğer kimyacı-alim İzzet Orucova önderliğinde uçak, tank ve çeşitli askeri araçlar için madeni yağların üretimi başladı. Azerbaycan bilim adamları zırhlı araca karşı top mermisi, kontrol edilebilen bombalar, tanka karşı elektrik mayınlar, çok aşamalı mayınlar, silah ve askeri mühimmatı pas atmaktan koruyan araçlar hazırlamışlardı. Azerbaycan'ın jeolog alimleri Mireli Kaşkay ve Şamil Azizbeyov'un yönetiminde stratejik hammadde - fiber kil, fosforit vs. yatakları tespit edilmişti. Ayrıca, yeni petrol yataklarının aranmasına da devam edilmekteydi. Jeologların önerisi ile çimento üretimine ve özel sıcak geçirmeyen malzemeler üretiminde volkan külünün işlenilmesine başlanılmıştı.²⁰⁵

Ayrıca, diğer bilim alanlarında da önemli bilimsel keşifler, buluşlar yapıyordu. Tıp alanında da birçok çalışmalar gerçekleştiriliyor, cerrahide Mustafa Topçubaşov'un yönetimi altında binlerce yaralı savaşçıyı hayata döndüren yeni ve verimli yöntemler hazırlanıyordu.²⁰⁶ Halkın savaş ruhunun yükseltilmesi amacıyla sosyal ve insani bilimler alanında çalışan akademisyenler halkın kahramanlık tarihinden, savaş geleneklerinden bahseden eserler yarattılar. Böylece savaşın doğurduğu tüm zorluklara rağmen Azerbaycan bilimi gelişerek yeni başarılar kazandı. 23 Mart 1945'te SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan şubesi temelinde Azerbaycan SSC Bilimler Akademisinin kurulması ise Azerbaycan biliminin tarihinde önemli olay oldu.

Savaş yıllarında cumhuriyetin eğitim, kültür ve sağlık işçileri düşmana kısa sürede zafer kazanmak için cephede ve arkada çok yönlü faaliyet gösteriyorlardı. Öğretmenlerin yarsının orduya seferber edilmesine, okul

²⁰⁵ Bağırzadə Ə. *Azərbaycan Ziyalıları Böyük vətən müharibəsində*. Bakı 1970,34-35

²⁰⁶ Bağırzadə Ə. *Azərbaycan Ziyalıları Böyük vətən müharibəsində*. Bakı 1970,s.43

binalarının çoğunluğunun hastanelere ve savunma tesislerine verilmesine rağmen, gerek ortaöğretime gerekse yükseköğretime gereken dikkat ve önem verilirdi. Gerekli vasıflı elemanları yetiştirmek için kısaltılmış programlar hazırlanıyordu. Ayrıca, okullara eğitim kadrolarla sağlamak amacıyla Kazak, Guba, Hankendi ve Ağdam'da iki yıllık öğretmen enstitüleri, Celilabad ve Laçın'de pedagoji okulları açılıyordu. Eğitim işine ülkenin işgal altındaki bölgelerinden aktarılmış öğretmenler de dahil edilmişlerdir.²⁰⁷

Savaş döneminde yazarlar, şairler, bestekârlar ve ressamalar da düşmanla mücadeleye teşvik edilmişlerdi. Yazar ve şairler; Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Mehmet Said, Resul Rıza, Mirze, Süleyman Rahimov, Osman Sarıvelli, Mehmet Rahim, Zeynal Halil, Ahmet Cemil, Mirvarid Dilbaz, Nigar Refibeyli, Cafer Handan, Talat Eyyubov vd. çağrı birimlerinde, ordu birliklerinde, kurum ve kuruluşlarda insanları yurtseverliğe, zafere çağırarak çeşitli toplantılara, törenlere aktif katılıyor, vatanseverlik konusunda edebi eserler yazıyorlardı.

Savaş yıllarında Azerbaycan bestecileri 400 farklı tür yeni eserler yazmışlardır. Üzeyir Hacıbeyov'un girişimi ile 1941 yılında Radyo Komitesi bünyesinde Halk Çalgıları Orkestrası düzenlendi, savaşçılara moral ve hizmet için cephelerde konser ekipleri oluşturuldu.

Azerbaycan sinemacıları askeri ve vatanseverlik konularında filmler yapıyorlardı. Bu dönemde "Vatan Evladı", "Bahtiyar", "T-9 Denizaltı" filmleri geniş izleyici kitlelerine ulaşıyordu.²⁰⁸ Tasvir sanatının resim, heykeltıraşlık, afiş ve grafik çalışmaları halkın vatanseverlik terbiyesinde kudretli araç idi. Heykeltıraş Pinhos Sabsay'ın önderliğinde genç heykeltıraşlar Fuat Ebdürrehmanov, Ziver Memmedova ve diğerleri geniş boyutlu pankartlar hazırlıyorlardı. Savaş döneminde siyasal mizahının ve karikatürünün en iyi

²⁰⁷ Bağırzadə Ə. *Azərbaycan Ziyalıları Böyük vətən müharibəsində*. Bakı 1970, s.23

²⁰⁸ Bağırzadə Ə. *Azərbaycan Ziyalıları Böyük vətən müharibəsində*. Bakı 1970, s.67

örnekleri Azim adı ile ilgiliydi. Azerbaycanlı fırça ustalarının eserleri 1943 yılında Moskova'nın Tretyakov Galerisi'nde ve onlarca fuarda sergilenmişti.

Sovyet hükümeti düşmana karşı mücadelede ruhanilerin nüfuzunu kullanmaya çalışıyordu ve dolayısıyla Azerbaycan ruhanilerini seferber ediyordu. Bu amaçla 14 Nisan 1944'de SSCB Bakanlar Kurulu kararı ile Kafkasya Müslümanlarının Ruhani İdaresi kuruldu.²⁰⁹

Böylece, Azerbaycan halkı ve aydınları Büyük Vatan Savaşı'nda cepheye ve ülke ekonomisine hizmet etmiş ve Sovyet ordusunun Alman faşizmi üzerindeki zaferine önemli katkılarda bulunmuştu.

Savaştan sonraki yıllarda da, öncelerde olduğu gibi nüfusun eğitim düzeyinin gelişmesine büyük önem verildi, Azerbaycan'ın halk eğitimi ağının tedris-maddi altyapısını güçlendirmek, okulları eğitim kadrolarla sağlamak, talim ve terbiye sistemini iyileştirmek, eğitimin düzeyini yükseltmek için pratik önlemler hayata geçirildi. 1946 yılının Ağustos ayında Azerbaycan öğretmenlerinin III. kurultayı yeni dönemin koşullarına uygun halk eğitiminin hedeflerini belirledi. 1949 yılından itibaren ülkede yedi yıllık zorunlu eğitim başladı.²¹⁰ Savaştan sonraki yıllarda eğitim de hayli geliyordu. Bakü'de 1945 yılında Tiyatro, 1948 yılında Pedagoji yabancı diller, 1950 yılında Politeknik, 1952 yılında Rus Dili ve Edebiyatı enstitüleri açıldı. 1945-46 ders yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde gazetecilik şubesi, tarih fakültesinde ise felsefe şubesi, sonra şarkiyat fakültesi kuruldu.²¹¹ Tüm bu önlemlerin sonucunda mekteplilerin, okullarda okuyanların, yüksekokul öğrencilerinin sayısı hızla arttı. Örneğin, 1945-1946 ders yılında cumhuriyetin yüksek eğitim kurumlarında 19,6 bin öğrenci eğitim görüyor, 1950-1951 ders yılında bu sayı 28,6 bin kişiye ulaşıyordu ve öğrencilerin yüzde 68,1'ini Azeriler

²⁰⁹*Azərbaycan tarixi VI cilt, s.35*

²¹⁰Mehdizadə M. *Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı*. Bakı, 1980, s.189

²¹¹Mehdizadə M. *Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı*. Bakı, 1980,s.190-191

oluşturuyordu. Ayrıca, yurt dışında, Birliğin diğer şehirlerinde yüzlerce Azerbaycanlı öğrenci eğitim görüyordu. Örneğin, 1950 yılında sadece Moskova ve Leningrad'ın yüksekokullarında 800'den fazla Azerbaycanlı erkek ve kız eğitim alıyordu. Tüm bunlar Azerbaycan nüfusunun eğitim düzeyinin hayli yükselmesine yol açtı.

Ayrıca, bilimsel kurum ağları ve oralarda çalışan elemanların sayısı hızla çoğalıyordu. 1945 yılında Azerbaycan'da 1.200 akademisyen çalışıyordu ancak onlardan 150'si bilimler doktoru, 380'si ise felsefe doktoru idi.²¹² 1950 yılında ülkede fizik biliminin gelişmesinde yeni bir aşama başladı - sıvıların optik, radiospektrik ve başka yöntemlerle araştırılması, teori fiziği ve metaller fiziği araştırmaları arttırıldı. 1945 yılında Bilimler Akademisi Coğrafya Enstitüsü adında büyük bir araştırma merkezi kuruldu. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının derinlemesine araştırılması için çalışmalara başlandı. Azerbaycan jeologları dikkatlerini petrol jeolojisinin, maden ve gayri madenlerinin, petrografiyanın ve tektonik biliminin stratejileri ve güncel konuları üzerinde topladılar. Deprembilim konularına da büyük önem veriliyordu. 1949 yılında Şamahı'da, Gence'de, Nahçıvan'da ve Lenkeran'da sismik istasyonlar kuruldu.²¹³

Savaştan sonraki yıllarda sosyal ve insani bilimler alanında da başarılar kazanılmıştı. Azerbaycan arkeoloji bilimi geliştirildi. Cumhuriyet topraklarının arkeolojik açıdan araştırma çalışmaları yapılmaktaydı. Düzenlenen gezilerin sonucunda Azerbaycan'ın eski ve erken ortaçağ tarihinin birçok öğrenilmemiş konuları aydınlatan ilginç arkeolojik materyaller elde ediliyordu. Azerbaycan arkeoloji biliminin kurucusu Salih Gazıyev'in önderliğinde 1946 yılında yapılan Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi'nin Mingçeçvir arkeolojik kazısı bu

²¹²Şükürov K.K. *Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə* Bakı, 1998,s.276

²¹³Şükürov K.K. *Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə* Bakı, 1998,s.269

araştırmalar açısından büyük öneme sahipti. İsak Caferzade 1947 yılında dünyada önemli bir yere sahip olan Gobustan anıtının tetkikine başlamıştı.²¹⁴ rengala, Kabala, Eski Gence, Bak'deki şirvanşahlar sarayı'nda, Karabağ' da, şirvan' da yapılan kazılar sonucunda değerli bilgi ve belgeler elde edilmişti. Ayrıca, Azerbaycan'ın eski tarihinin öğrenilmesi amacıyla önemli araştırmalar yapılıyor, Azerbaycan tarihine dair yeni, değerli kaynaklar yayımlanıyordu. 1949 yılında yayımlanan "Azerbaycan Tarihinin Makaleleri" adlı genelleştirilmiş eser Azerbaycan tarihinin öğrenilmesinde yüksek öneme sahipti. Fakat bu kitabın önemli özelliklerinin yanında bir takım eksiklikleri de vardı. Nitekim Azerbaycan'ın eski, ortaçağ ve yeni tarihinin birçok sorununun kullanılmasının bilimsel önemi daha fazla değerdi, bazı maddeler tartışmalı, bazıları ise yanlış idi. Ayrıca, en eski, ilk, orta ve XIX-XX. yüzyıllarda devrimler ve iç savaş sorunları gerekli düzeyde araştırılmamıştır.

Savaştan sonraki ilk yıllarda Azerbaycan felsefesi ve toplumsal düşünce tarihini öğrenmek alanında da birtakım çalışmalar yapılmıştı. Bu alanda ünlü filozof Haydar Hüseyinov'un faaliyeti takdire değerdir. Onun 1949 yılında yayımlanan "Yüzyılda Azerbaycan' da toplumsal ve felsefi düşünce tarihinden" monografisi ciddi ilgi uyandırmıştı. Bu eser Stalin dl'ne layık görülse de, onun içerisinde verilen görüşler komünist yöneticilerini tatmin etmiyordu. Bu yüzden Haydar Hüseyinov, kendisine karşı başlayan hoşgörüsüzlük baskılara dayanamayıp hayatına son vermiştir.²¹⁵ Cumhuriyet filozofları, ilerici Azerbaycan düşünürleri Nizami Gencevi'nin, Hakan şirvani'nin, M.F. Ahundov'un, H. Zerdabi'nin ve diğerlerinin siyasi ve felsefi görüşlerinin bilimsel araştırması ile uğraşmışlardır.

²¹⁴ *Azerbaycan tarixi VII cilt, s.155*

²¹⁵ "Haqsızlığa lm il syan etdi" - <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=13907>

Savaştan sonraki yıllarda Azerbaycan'da savaş sırasında azalmış kültür ve eğitim kurumlarının ağı daha da genişletiliyordu. 1946 yılında Nizami Edebiyat Tarihi Müzesi açılmıştır.

Savaştan sonra Azerbaycan'da çeşitli basın kuruluşlarının sayısı artmaya başlar. 1946 yılından komsomol'un "Azerbaycan Gençleri" ve "Molodyoj Azerbaydjana", "Öğretmen" gazetesi, öğrenciler için "Pioner" dergisi yayınlanmaya başlar. Savaş yıllarında "Vatan uğruna" adıyla yayınlanan dergi 1946 yılından "Devrim ve Kültür", 1953 yılından itibaren ise "Azerbaycan" adı altında çıkmaya başlar.²¹⁶ Azerbaycan destanlarının basımı gerçekleştirilir: 1949 yılında "Köroğlu", 1950 yılında ise "Kitab-ı Dede Korkut" yayınlanır.

Toplumsal yaşamla sıkı ilişkiler kuran Azerbaycan edebiyatında nesir, şiir ve yazarlıkta da önemli eserler yazılıyordu. Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Resul Rıza, Mehmet Rahim, Osman Sarıvelli, İnci Dilbaz, Ahmet Cemil, Nigar Refibeyli ve diğerlerinin lirik ve epik eserleri ortaya çıkıyor. Dahası, bu sırada romanının da konu alanı genişledi, modern hayata ve tarihi geçmişe ithaf edilmiş yeni eserler yazıldı. Mehmet Sait Ordubadi'nin tarihi konuda yazmış olduğu "Kılıç ve Kalem" romanı okuyucular tarafından ilgiyle karşılandı. Bütün bunlarla birlikte bu yıllarda moda olan "konfliktsizlik teorisi" sanatın gelişmesine, onun hayatla ilişkisinin güçlenmesine ciddi engel oluşturuyordu.

1947 yılında büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'nin 800. Doğum yıldönümü ülkenin kültür merkezlerinde törenlerle kutlandı. Yıldönümü dolayısıyla 1946 yılında Gence'de büyük şairin türbe ve anıtı açıldı. SSCB Yazarlar Birliği ile Azerbaycan Yazarlar Birliği, şairin doğum yıldönümüne ithaf edilmiş görkemli bir kutlama yaptılar.

Azerbaycan müziği de geliyordu. Azerbaycan bestecilerinin eserlerinde en önemli yeri senfonik müzik tutuyordu. Fikret Emirov "Şur" ve "Kürd-Ovşarı"

²¹⁶Azərbaycan tarixi VI cilt, s.152-153

eserleriyle senfonik-muğam tarzının temelini atıyordu ki, bu da sadece Azerbaycan müzik tarihinde değil, aynı zamanda dünya müzik tarihinde önemli bir olaydı. Fikret Emirov'un ardından Niyazi'nin "Rast" (1949), Süleyman Aleskerov'un "Bayatı-Şiraz" simfonik-muğamları ortaya çıkıyor. Fikret Emirov'un Cafer Cabbarlı'nın aynı adlı dramının üzerine yazdığı "Sevil" operası (1953), opera sanatında parlak sayfa oldu ve halk arasında kısa sürede çok ünlendi. Kara Karayev'in Nizami'nin aynı adlı eserinin motifleri üzerine yazdığı "Yedi Güzel" balesi (1952) Azerbaycan bale sanatını gelişme aşamasına yükseltti. Tofiq Guliyev, Said Rüstemov, Kamber Hüseyinli, Ağabacı Rızayeva, Cihangir Cahangirov, Süleyman Aleskerov, Rauf Hacıyev şarkı tarzını başarıyla geliştiriyorlardı.

Savaştan sonraki yıllarda Azerbaycan sinemasının gelişmesinde belirgin ilerlemeler yaşandı. Azerbaycan sinemacıları tanınmış yazarlar, senaristler, ressamlar, besteciler ve sanatçılarla yoğun yaratıcılık işbirliğinde birçok güzel filmler yaptılar. Üzeyir Hacıbeyli'nin aynı adlı operetinin üzerine çekilmiş "Arşın Mal Alan" filmi sadece SSCB'de değil, tüm dünyada çok büyük başarı kazanır ve filmin yapımcıları ve sanatçıları Devlet ödülüne layık görülürler. Azerbaycan sinemacılarının arayışları, onların tarihi ve milli karakteristik özellikleri başarıyla kullanması, yeni yaratıcı çalışanların alınması büyük başarılarla sonuçlandı. Bununla birlikte, birçok filmler seyircilerin artan estetik taleplerine henüz cevap vermiyor, sinema yazarlığı geri kalıyor, sinema için yaratıcı ve sanatçı kadroların hazırlanmasına yeterince önem verilmiyordu.

Savaştan sonraki dönemde Azerbaycan ressamlığında tematik fotoğraf, portre, manzara, natürmort vb. türler başarıyla gelişmişti. Ünlü manzara ustası Settar Behlulzade "Abşeron Etüdüleri" 1946-1947'li yıllarda Cumhuriyet sanat fuarlarında başarıyla sergilenmişti. Lirik ve şairane ev tablolarının ustası Mikail Abdullayev'in başarıları özellikle önemliydi.

Azerbaycan heykeltıraşlarının faaliyetleri bu alanı da teşvik ediyordu. 1947-1949 yıllarında heykeltıraş Fuat Ebdürrehmanov, Nizami'nin Bakü'de ve Gence'de dikilmiş heykellerini yapmıştı. Onun "Çoban" heykeli ve Nizami'nin Gence'deki abidesi Devlet ödülüne layık görülmüştü.²¹⁷

Savaştan sonra Sumgayıt, Mingeçevir, Taşkesen, Eli-Bayramlı şehirlerinin restorasyonu Azerbaycan mimarlığında önemli olay oldu. Sonraki yıllarda Sumgayıt'ın tasarımı ve inşası alanında iş devam ediyordu.

Belirtmek gerekir ki, geçen yüzyılın büyük bir dönemini kapsayan 1918-1953 yılları Azerbaycan kültürünün oluşması açısından karmaşık ve çelişkili olsa da, çok önemli bir gelişme dönemi olarak kabul edilebilir. Nitekim 1918-1920 yılları haricinde Azerbaycan Sovyet imparatorluğunun esareti altında olsa da, kültürel gelişmesine birçok müdahaleler edilse de, Azerbaycan halkı kendi ulusal kültürel değerleri temelinde kültürünü ileriye götürmeye muvaffak olmuştur.

²¹⁷ Şükürov K.K. Azərbycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə Bakı, 1998,s.271

SONUÇ

Azerbaycan tarihinin 1918-1953 yıllarını kapsayan 35 yıllık dönemi birçok önemli olaylarla akıllarda kalmıştır. Öncelikle, 1918-1920 yıllarında Azerbaycan tarihinin en parlak sayfalarından birini Cumhuriyet dönemi oluşturuyor. Öyle ki, Azerbaycan'ın yüzyıldan fazla egemenliği altında olduğu Rusya'da 1917 yılında yaşanan Şubat Devrimi ve onun ardından meydana gelen olaylar sonucunda daha da genişleyen milli kurtuluş hareketi Müslüman Doğu'da ilk cumhuriyet, ilk demokratik siyasi kurum olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açıyor. Kurulduğu andan itibaren genç cumhuriyetin önünde çözüm bekleyen sorunlar vardı. Öncelikle işgal altında olan Bakü Rus-Ermeni kuvvetlerinden kurtarılmalıydı. Cumhuriyetin askeri güçleri olmadığından yardım için Osmanlı Devletine müracaat ediyor. I. Dünya savaşıyla ilgili kendisi de zor durumda olmasına rağmen Osmanlı hükümeti genç Azerbaycan devletine yardım kararı alıyor. Nuri Paşa'nın komutasındaki Kafkas İslam ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü Rus-Ermeni kuvvetlerinden kurtarıyor. Bundan sonra kendi başkentine kavuşan Azerbaycan hükümeti devlet yapılanmasına başlıyor. Kısa sürede çok büyük çalışmalar yapılıyor. Fakat uluslararası durum genç cumhuriyetin aleyhinde idi. Diğer taraftan da içeride olan bazı bozguncu güçler devlet aleyhine faaliyet gösteriyorlardı. Tüm bunların sonucunda Azerbaycan, 28 Nisan 1920'de Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilir. Başarısızlığına rağmen toplam 23 ay faaliyet göstermiş Halk Cumhuriyeti Azerbaycan tarihinin en unutulmaz aşamasını oluşturuyor.

Nisan işgalinden sonra Azerbaycan biçimsel olarak bağımsızlık ilan etse de, aslında Rusya'nın egemenliği altına girmişti. Esasen gayri-Azerbaycanlılardan oluşan cumhuriyet yönetimi halkın çıkarlarını hiç dikkate almıyordu. Diğer taraftan ülke topraklarının bir bölümü çeşitli bahanelerle Azerbaycan'dan alınıyor. Sonuçta ise Nahçıvan Azerbaycan'ın ana

topraklarından uzakta kalıyor. Karabağ bölgesinin Ermenilere verilmesiyle ilgili girişimler ve topraklarını Ermenistan'ın bünyesine katmak mümkün olmadığı halde, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturuluyor. Sovyet işgali döneminde Azerbaycan halkını kendi milli köklerinden uzaklaştırmak için birçok önlemler alınıyor, ulusal bilinç ve kimliğin unutulması politikası yürütülüyordu. Kısa sürede iki kez alfabenin değiştirilmesi, eski yazıların yakılması da bu amaca hizmet ediyordu. Yapılan baskılar sonucunda milleti ileriye götürecek ulusal aydınlar çeşitli bahanelerle ortadan kaldırıldılar. En önemlisi ise halkın adı değiştirildi. "Türk" ifadesi halkın adından kaldırılarak ülkenin adı ile ilgili sanki farklı bir kavimmiş gibi "Azeri" şeklinde adlandırıldı.

"Kardeş" Sovyet cumhuriyetlerine yardım adı altında ülke kaynakları talan edildi. Ortaklaştırma adı altında köylerde inzibati idari sistem oluşturuluyordu ki, bu birçok olumsuz sonuçlara yol açıyordu. Yani ne kadar bağımsız olduğu vurgulansa da, Azerbaycan aslında sömürge idi.

Azerbaycan halkı II. Dünya savaşına gerek ön cephede gerekse arka cephede aktif şekilde katılmıştır. Genelde Almanfaşist ordularının tahrip edilmesinde ve büyük tarihi zaferin kazanılmasında Azerbaycan halkının hizmetleri ve rolü önemli olmuştur. Azerbaycan bilim adamları savaş döneminde birçok önemli keşifler ve icatlar uygulamayla zaferin kazanılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu savaşta yaklaşık 420.000 Azerbaycan Türkü helak olmuştur. İsrafil Memmedov, Hezi Aslanov, Geray Esedov, Mehdi Hüseyinzade, Ziya Bünyadov gibileri yüksek kahramanlık göstererek Sovyetler Birliği kahramanı ilan edildiler. Aynı zamanda Azerbaycan Türkleri Almanya yanında bu savaşta yer almışlardır. Onlar Azerbaycan'ı Rus-Sovyet işgalinden kurtarma amacını güdüyorlardı.

Savaştan sonraki dönemde idari-amirlik sistemi daha da güçleniyor. Savaştan sonra tüm Birlik topraklarında olduğu gibi Azerbaycan'da da sivil

yapılanma, savaşın ağır sonuçlarının ortadan kaldırılmasına başlanıyor. Bu dönemde Azerbaycan'da Mingeçevir, Sumgayıt, Taşkesen, Eli-Bayramlı gibi yeni şehirlerin kurulmasına başlanır.

Sovyet iktidarı döneminde Azerbaycan kültürü, şimdi net olarak değerlendirilmesi zor olan gelişme yolunu kat etmiş oldu. Bir taraftan kültürün tüm alanları güçlenen resmi siyasetin etkisine maruz kaldığı ortamda yaratıcı düşüncenin tam olarak gelişmesinden, kültürün tüm alanlarının gelişmesinin imkanlarının açılmasından konuşmak zordur. Fakat şüphesizdir ki bu zor ve karmaşık dönemde kültürel gelişmede ciddi başarılar kazanılmıştır. Kültürel devrimin sonuçlarını nasıl karakterize edilirse edilsin, Azerbaycan kültürü eski dönemlerde olduğu gibi halk yaşamının temelleri ile bağlarını koruyordu.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Dilində Kaynaklar

- Abdullayev M. Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanca aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-ci illərinə qədər) Bakı, 2005.
- Ağayev Y. 1918. İstiqlal yürüşü. Bakı, 2009 (416 s.)
- Arzumanlı V., Həbibov V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Bakı, 1995 (s. 90)
- Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z.M. Bünyadov və Y.V. Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994.
- Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996.
- Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Bakı, 1998-2003.
- Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. Bakı, 1998.
- Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə (akad. Z.M. Bünyadovun red. altında). Bakı, 1990.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). İki cildə. Bakı, 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə. Bakı, 2005
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı, 2008.
- Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007, (196 s.)
- Bağırzadə Ə. Azərbaycan Ziyalıları Böyük vətən müharibəsində. Bakı 1970.
- Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007.
- Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
- Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1992.
- Cəfərov N. Milli-ictimai fikir tarixindən. 1914-1917. Bakı, 1999.
- Qasimov M. I Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı, 2000.
- Qasımlı M., Hüseynov C. Azərbaycanın baş nazirləri. Bakı, 2005, (134 s.)
- Qaşqay S.M. Manna çarlığının tarixindən. Bakı, 1989.
- Erməni iddialarının Sovet dövrü. 2009 (52 s.)
- Əliyərli S.S. Milli hərəkətimizin ilkin dönəmləri. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012 (88-106)
- Əroğlu Ə. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası. Bakı, 2000 (200 s.)

- Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007
- Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı, 1997.
- Fazili A. Atropatena e. ə. IV-VII əsrlər Bakı, 1992.
- Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1995.
- Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVII əsrlərdə (Həsən bəy Rumulunun "Əhsənüttəvarix" əsəri üzrə). Bakı, 1983.
- İskəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, 1997.
- İsmayılov İ. Azərbaycanlıların ikinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı 2000.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920 illər. Bakı, 1993.
- Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1918-1920). Bakı, 2009.
- Mehdizadə M. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafı. Bakı, 1980.
- Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941-1945-ci illər) Bakı, 1965
- Məmmədzadə M. B. Köylü hərəkəti. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007
- Məmmədov X. M. Azərbaycan milli hərəkəti Bakı, 1996.
- Musayev İ.M. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920). Bakı,1992.
- Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1977.
- Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
- Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 1998.
- Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005.
- Piriyev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
- Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
- Rəsulzadə M. Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
- Seyidzadə D. Azərbaycan XX Əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004.
- Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999.
- Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
- Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. I hissə. Bakı, 2004.
- Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə Bakı, 1998.
- Vəixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993

Yaqublu N. Musavat partiyasının tarixi. Bakı, 1996.

Rusça Kaynaklar

Алиев И. Очерки истории Атропатены. Баку, 1989

Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998.

Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. М., 2009.

Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008.

Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999.

Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа. Баку, 2004.

К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. - Б.: Азернешр, 1989. - 334 с.

Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке (1590-1700). Баку, 1981.

Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики. Баку, 2007.

Рустамова-Тогида С. Март 1918 год. Баку, 2009.

Сеид-заде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991.

Чеботарева Б.Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917—1924 гг. М., 2003. С. 31.

Türkçe Kaynaklar

Ahmet Caferoğlu. Kafkasya Türkleri. Ankara, 1976.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu. 1918-1920. Ankara, 2001.

Baykara H. Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul, 1975.

Duran T. Birinci Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomatisinin ilk Başarısı. Brest-Litovsk Hazırlıkları. Bülten (Nissan-Temmuz), 1973.

Cemil Hasanlı Azerbaycan Tarihi 1918-1920. Türkiyenin Yardımından Rusyanın İşgalına Kadar. Ankara, 1998.

Emin Arıfoğlu Şihaliyev. Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu: Tarih, Gerçekler ve Olaylar. Ankara, 2002.

Nadir Devlet. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara, 1985.

- Nasir Yücer. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara, 1996.
- Nilgün (Akgül) Erdaş. Milli Mücadile Döneminde Kafkas Cümhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921). Ankara, 1994.
- Saray M. Azerbaycan Türklerinin Tarihi. İstanbul, 1993.
- Sebahettin Şimşir. Azerbaycanın İstiklal Mücadilesi. İstanbul, 2002.
- Tahir Sünbül. Azerbaycan Dosyası. Ankara, 1990.

İngilizce Kaynaklar

- Alstadt A. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule. Stanford, 1992.
- Benningsen A., Wimbush E. Moslem National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. Chicago; London, 1979.
- Fisber L. The War for Baku. "Oil İmperialism". Ch. 1. London, 1976.
- Suny R. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationalist. Princeton (N.J.), 1972.
- Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community. Cambridge, 1985.
- Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A. Borderland in Transinon. N.Y., 1995.
- Swietochowski T. and Collins B. Historical Dictionary of Azerbaijan. Lanham, 1999

İnternet Kaynakları

- "Haqsızlığa ölümü ilə üsyan etdi" - <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=13907>

EKLER

Ek 1. Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Tural VERDİYEV
Bilgi No	131211115
Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
Programı	YAKINÇAĞ
Danışmanın Adı-Soyadı	Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik
Tez Başlığı (Türkçe)	AZERBAJCAN'IN OSMANLI DEVLETİ SONRASINDA YENİDEN YAPILANMA SÜRECİ (1918-1953)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 114 sayfalık kısmına ilişkin, 25/06/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19 tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet AKŞIN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal programı ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZGEÇMİŞ

Verdiyev Tural 11.05.1989 yılı Azerbaycan, Gence doğumluyum. İlköğretim, ortaöğretim ve lise öğrenimimi Gence'de tamamladım. 2010'da Bakü Slavyan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Fakültesinden mezun oldum. 2013 yılında Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı'nda Tezli Yüksek Lisansa dahil oldum. Şuanda Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Yakınçağ Anabilim Dalı'nda Tezli Yüksek Lisans yapmaktayım. Evliyim ve iki çocuğum var.

